

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

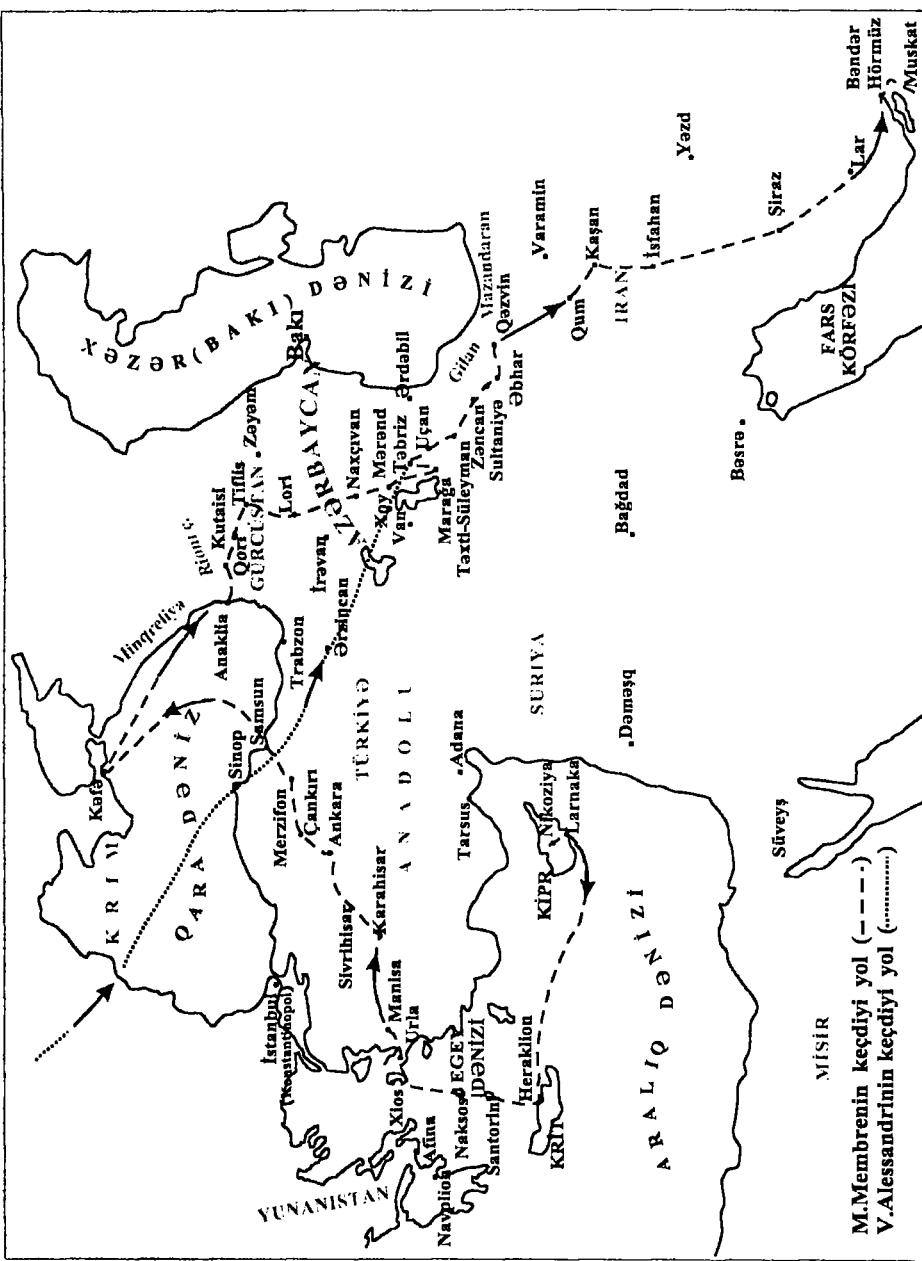
**VENESİYALILAR ŞAH
I TƏHMASİBİN SARAYINDA**

(Mikele Membre və Vinçenzo Alessandri)

İngilis dilindən tərcümə, ön söz,
giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü
Oqtay Əfəndiyevindir

BAKİ – 2005

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur*

Elmi redaktor: **Y.M.Mahmudov,**
*əməkdar elm xadimi,
tarix elmləri doktoru, professor*

**V35 Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membre
və Vinçenzo Alessandri).** – Bakı, «Təhsil», 2005, 112 səh.

Kitabda Şah I Təhmasibin (1524-1576) sarayında olmuş Venesiya elçilərinin saray həyatı, qızılbaş əyanları, onların adət və ənənələri, dövlət idarəciliyi, eləcə də XVI əsr Azərbaycan Səfəvilər dövləti və ona qonşu olan ölkələrin vəziyyəti haqqında dövrün digər mənbələrində rast gəlinməyən maraqlı və dolğun məlumatlar verilir.

**Mənbə göstəricilərinin, terminoloji sözlərin izahat asanlaşdırmaq və
digər texnik səbəblərə görə kitabın rus dilindəki hissəsi
yeni sahifədən verilmişdir.**

4700000000
053 2005

84.2 Az
© “Təhsil”, 2005

*Valideynlərim – Kubra xanım
və Əbdülkərim Əfəndiyevlərin
əziz xatirəsinə həsr edilir*

Ö N S Ö Z

Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri tarixinin öyrənilməsi müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Avropalıların Azərbaycana olan marağı onların, ümumiyyətlə, xammal ehtiyatları ilə zəngin olan Asiya Ölkələrinə yiyələnməyə can atmaları ilə bağlı idi. XVI əsrin əvvəllərində yenicə yaranan Avropa kapitalist sənayesi manufaktura mallarının satışı üçün gəlirlili bazarların və həmçinin ucuz xammal mənbələrinin əla keçirilməsi zərurətini doğurdu. Bu dövrdə Qərbi Avropa dövlətlərinin iqtisadi maraqları onlar üçün az əhəmiyyət kəsb etməyən hərbi-siyasi və strateji niyyətləri ilə üst-üstə düşürdü.

Bununla bərabər, dövrün Avropa cəmiyyəti Qərbi Avropa ölkələrinin müstəqilliyi üçün ciddi təhlükəyə çevrilmiş Osmanlı imperiyasının növbəti addımları ilə bağlı olaraq təşviş və narahatlıq içərisində idi. Bu təhlükə ilə mübarizə Qərbi Avropa siyasetinin və diplomatiyasının strateji vəzifəsinə çevrilmişdi. Osmanlı sultani ilə müvəffəqiyyətlə mübarizə aparmaq üçün Avropa monarxları Asiyada özlərinə müttəfiqlər axtarırlılar. Belə təbii müttəfiq kimi avropalılar XV əsrдə Azərbaycan dövləti olan Ağqoyunlu, XVI əsrin əvvəlindən isə onun xələfi Azərbaycan Səfəvilər dövlətini göründülər. Buna görə də Qərbi Avropa dövlətlərinin bütün diplomatik səyləri Azərbaycan hökmdarları ilə Osmanlı sultanları arasında rəqabəti qızışdırmağa və onların arasında hərbi qarşıdurmanın saxlanılmasına yönəldilmişdi.

Qərb ölkələrindən Azərbaycana, onunla ticarət və diplomatik əlaqələrin qurulmasına ilk olaraq böyük maraq göstərənlər italyan şəhər-respublikaları və xüsusilə Vēnesiya idi. Venesiya Dojunun elçiləri tez-tez Azərbaycana gəlirdilər. Onların Venesi-

ya Senatına olan hesabatları o dövrün Azərbaycanı barədə biliklərimizin mühüm mənbəyini təşkil edir. A.Kontarini, J.Barbaro, K.Zeno, V.Alessandri və başqalarının G.Berşenin “Venesiya Respublikası və İran” adlı məşhur nəşrində çap olılmış qeydləri belələrindəndir. Bu mənbələr məlumdur və Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən istifadə olunmuşdur.¹ Bununla bərabər, tarix elmi son zamanlar italyan tədqiqatçılarının sayəsində Azərbaycanın və İranın tarixinə dair yeni, çox dəyərli mənbə – Şah I Təhmasibin sarayına səyahət etmiş Mikele Membre adlı Venesiya elçisinin hesabatı ilə zənginləşdi. M.Membrenin bu hesabatı barədə ilk dəfə 1910-cu ildə L.Bonelli məlumat vermiş, lakin elmi dövriyyəyə ilk dəfə 1968-ci ildə alman tarixçisi Barbara Palombini tərəfindən cəlb olunmuşdur. Mənbənin Venesiya Dövlət Arxivində saxlanılan mətni 1969-cu ildə G.Kardonanın redaktəsi altında, G.Skarsianın əsərə yazdığı giriş və digər alimlər tərəfindən verilmiş əlavə və şərhlərlə orijinal italyan dilində Neapolda nəşr olundu.² Əsər 1993-cü ildə A.H.Morton tərəfindən, onun yazdığı giriş və izahlarla ingilis dilinə tərcümə edilərək Londonda nəşr olunmuşdur.³ Azərbaycan tarixşünaslığında M.Membre və onun səyahətnaməsi barədə ilk dəfə O.Ə.Əfəndiyev məlumat vermişdir.⁴

¹ Yaqub Mahmudlu. Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı, 1996.

² Membre Michele. Relazione di Persia (1542), Ms.inedito dell'Archivio di Stato di Venezia pubblicato da Giorgio R.Cardona. Con una appendice di documenti coevi, concorrenti il primo quindicennio di regno dello Scia Tahmasp (1525-1540), a cura di Francesco Castro.Indici di Angelo M.Piemontese. Presentazione di Gianroberto Scarcia. Istituto Universitario Orientale. Napoli, 1969.

³ Michele Membre.Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542).

⁴ Translated with Introduction and Notes by A.H.Morton. University of London, 1993.

⁵ Октай Эфендиев. “Из истории дипломатических отношений Венеции с Азербайджаном” (Миссия М.Мембрэ в 1539-1542 гг.). Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi. Bakı, 15 aprel 1995-ci il, s. 82-83, (Materiallar). Bakı, 1995.

Venesiya – Osmanlı münasibətlərində 1503-cü ildən davam edən sülh fasiləsindən sonra 1537-ci ildə Cənubi İtaliya Osmanlı dorianmasının hücumuna məruz qaldı, sultan isə Korfu adasındaki Venesiya ərazisinə hücum etdi. Beləliklə, Venesiya və osmanlılar arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başlandı.

Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşləri, 1534-1535-ci illər müharibəsi səfəvilərin Qərbədə Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqını itirməsi ilə nəticələndi. Atası Sultan Səlimin təcavüzkar siyasetini davam etdirən Osmanlı sultanının məqsədi Səfəvilər dövlətini tamamilə məhv etmək idi. Lakin buna nail olmadığından, o, diqqətini yenə də Avropaya yönəltdi. Osmanlı-Səfəvi qarşidurmasında fasilə yarandı.

Bu arada Venesiyanın “Onlar Şurası” Səfəvi şahı Təhmasibin yanına Dojun məktubu ilə öz təmsilçisini göndərmək qərarına gəldi. Onun qarşısında qoyulan vəzifə Səfəvi şahını Osmanlı sultanına qarşı hərbi əməliyyatlara təşviq etmək idi. Bu çətin və təhlükəli tapşırığın icrası üçün önce bir erməni tapıldı, lakin bu şəxs sonralar yoxa çıxdı. Buna görə də Kipr hakiminə başqa münasib adamın araşdırılması tapşırıldı. Beləliklə, bu iş kiprli Mikele Membreyə həvalə edildi. Vencesiya elçisi qarşısında qoyulan əsas tələb onun türkcə bilməsi idi. Səfəvi sülaləsinin və qızılbaşların ana dili Azəri türkcəsi idi, bu dil “Qızılbaş” (bu söz avropalılara yaxşı tanış idi) sarayında və əyalətlərdə əsas ünsiyyət vasitesi olmuşdur. Yunan və italyan dillərdən başqa türkcə bilməsinin Venesiya elçisinə Səfəvi dövlətinin saray həyatı və başqa sahələr üzrə geniş məlumat almasına imkan verdiyini onun yazdıqları ilə tanışlıqdan görmək olur.

1539-cu il martın 1-də o, Nikosiyadan yola düşdü, Anadolu yarımadası və Qara dənizdən keçərək Gürcüstana çatdı və Səfəvilərin əlində olan Lori qalasına daxil oldu. Tezliklə o, Azərbaycanın cənubuna ötürüldü və Şah I Təhmasib tərəfindən qəbul olundu. Venesiyalı şah tərəfindən səmimi qəbulundan və şahla onun ana dilində söhbətindən razılığını ifadə edir. Bununla belə, vencesiyalı diplomatın missiyası nəticəsiz başa çatdı. Buna səbəb Osmanlı sultani ilə eyni zamanda sülh danışçıları aparan Venesi-

yanın ikili siyaseti idi. Bu danişıqlar venesiyalı ilə yenidən görüşməkdən imtina edən Səfəvi şahı üçün sərr olaraq qalmamışdı.

Membrenin hekayəti Səfəvilər dövlətinin və xüsusilə Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilkin mərhələsində Azərbaycan haqqında avropalının verdiyi ən zəngin və bənzərsiz mənbədir. Gənc şah müstəqilliyə can atan qızılbaş əmirlərinin öhdəsində yenicə gəlmış və dövlətin idarə olunmasını öz əlinə almışdır.

Yoldakı böyük çətinlikləri və təhlükələri aşa bilən venesiyalı elçi 1539-cu ilin avqustunda şahın Azərbaycanda Mərənd yaxınlığındakı yay düşərgəsinə çatdı. Sonra o, şahın düşərgəsi ilə birlikdə Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhərinə gəldi və bir il sarayda qaldı. Venesiyalının qızılbaş sarayındaki vəziviyəti müstəsna idi. O, evlərində yaşadığı və bütün vaxtını keçirdiyi ali dövlət hərbi və mülki mənsəb sahiblərinin dostcasına münasibəti və qonaqpərvərliyindən yararlanırdı. Beləliklə o, saray cəmiyyətinə daxildən müşahidə edərək, saray həyatının bizə ona qədər məlum olmayan bir çox tərəflərini açıqladı. Venesiyalının şahın yay düşərgəsi, şahın saray çadırlarının hərəkəti və qızılbaş qoşunun yürüş nizamı barədə verdiyi müfəssəl məlumatlar böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Səyahətnamədə bir çox saray mənsəb və xidmətlərinin kifayət qədər təsviri verilmiş və onların funksiya və vəzifələri aydınlaşdırılmışdır. Biz bir sıra saray institutları barədə ilk dəfə bu mənbədən öyrənirik. Sarayın intim həyatının bir sıra detalları da müəllisin diqqətindən yayınmamışdır.

Venesiyalının qeydləri azərbaycanlıların yaşayış məskənləri, evlərinin daxili bəzəyi, xalq və dini bayramları, müxtəlif ayinləri, saray dairələrinin həyat tərzı, yeməkləri, geyimləri, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə mənsub olan şəxslərin xarici görkəmi və s. barədə verdiyi etnoqrafik məlumatlarla zəngindir. Qızılbaş bayraqları və onların üzərindəki yazıların müfəssəl təsviri böyük maraq doğurur. Ümumiyyətlə, Venesiya elçisi Membrenin hekayətinin xüsusi araşdırmaşala ehtiyacı var.

Oxuların nəzərinə çatdırduğumuz digər italyan mənbəyi Venesiyanın Şah I Təhmasibin sarayına göndərdiyi bir başqa elçisi Vinçenzo Alessandrinin nisbətən qısa qeydləridir. O, Alma-

niya və Polşani keçib, Qara dəniz sahilinə gələrək, gəmi ilə Sinop'a çatır. Buradan böyük çətinliklərlə Ərzuruma və Gürcüstan hünduduna yetişən Alessandri az qala Kipri venesiyalılardan almaq məqsədilə hərəkət edən Osmanlı qoşunlarının əlinə keçəcəkdi. Lakin o, bu təhlükədən də qurtararaq, 1571-ci ildə Azərbaycana gəlir. Venesiya elçisi əvvəlcə Təbrizə, sonra isə 1555-ci ildən Səfəvilərin yeni paytaxtı olan Qəzvin şəhərinə yetişir və burada iki ilə yaxın qalır.

Membredən fərqli olaraq Alessandri Səfəvilərin sarayında yaşamamış və imtiyazlardan yararlanmamışdır. Şahla görüşməsi haqqında heç bir söz deməyən bu elçinin başqa mənbələrdən onunla görüşdüyü və Dojun məktubunu təqdim etdiyini bilirik. Alessandrinin missiyasının da məqsədi eyni idi – şahı bu zaman Venesiya ilə yeni müharibəyə başlamış Osmanlı sultanına qarşı ikinci cəbhə açmasına təşviq etmək.

Alessandrinin qeydləri Membredən 30 il sonra başqa bir avropaşının Səfəvilər dövlətinin vəziyyətinə dair maraqlı müşahidələrini eks etdirir. Alessandri Səfəvilər sarayı, Şah Təhmasibin şəxsiyyəti və həyat tərzi, mərkəzi hökumət, Səfəvilərin daxili siyaseti, o cümlədən vergi siyaseti haqqında qiymətli məlumatlar verir. Məsələn, Təhmasibin “mərhəmətindən”, “ədalətindən” və onun bəzən rəiyyət vergilərini ləğv etməsindən çox danışan farsdilli mənbələrin aksinə olaraq Alessandri göstərir ki, adətən belə “ləğv etmədən” bir qədər sonra şah gözənlənilmədən bütün vergi borclarının ödənilməsini tələb edirdi ki, bu da kəndliləri kütləvi surətdə müflisləşdirirdi. Təhmasibin “dünyanın hər hansı hissəsində olduğundan yüksək olan” gömrük rüsumunu (tarňa - O.Ə.) ləğv etməsi və bunun “ticarətin yeddi də birini təşkil edən” daha yüngül vergi ilə (boniçe-O.Ə.) əvəz edilməsi barədə onun məlumatı çox mü hümdür. Məhsuldan, torpaqdan və qoyunların sayına görə alınan vergi haqqında venesiyalının götirdiyi bəzi bilgilər olduqca məraqlıdır. Səfəvilərin qoşunu, onun silahları, şah qvardiyası və s. barədə verilən məlumatlar da əhəmiyyət kəsb edir.

Membrenin oxuculara təqdim olunan səyahətnaməsi onun orijinal italyancadan ingiliscəyə məşhur iranşunas A. Mortonun

geniş giriş və şərhlərlə təchiz etdiyi tərcüməsinə əsaslanır.¹ Alessandrinin xatirələrinin tərcüməsi isə Ç.Qreyin ingiliscə nəşr etdiyi mətnindən edilmişdir.² Hər iki tərcümə Azərbaycan və rus dillərinə edilmiş ilk təşəbbüsdür.

Membrenin əsərinin italyan mətni tamdır, fəsillərə bölünməmişdir. İngiliscəyə tərcümədə A.Morton onu 8 fəslə bölmüşdür. Bizim tərcümədə əsərin mətni 7 fəslə ayrılmışdır. Səfəvi – Qızılbaş dövlətinin azərbaycanlıların yaradıb yaşatdığı imperiya olduğu və Membrenin yazdıqlarının bu həqiqəti təsdiqləməsi oxucularımızın diqqətini cəlb etməlidir.

Tərcümə zamanı bir sıra şəxsi və coğrafi adların aydınlaşdırılması mümkün olmadıqından onlar orijinal mətndə olduğu kimi saxlanmasıdır. Bəzi tarixi şəxsiyyətlərə və anlayışlara dair izahat və şərhlər, şəxsi, coğrafi adlar və terminlərə aid göstəricilər də verilnişdir.

O.Ə.ƏFƏNDİYEV

¹ Michele Membre. Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542). Translated with Introduction and Notes by A.H.Morton, SOAS, University of London, 1993.

² A Narrative of Italian Travels in Persia (in the fifteenth and sixteenth centuries). Translated and edited by Charles Grey. Hakluyt Society, vol. 49, 1873, pp. 211-229.

GİRİŞ

ŞAH I TƏHMASİBİN ŞƏXSİYYƏTİNƏ DAİR

Azəri türklərinin qurduğu Səfəvi dövləti (və ya Qızılbaş dövləti) orta əsrlərin ən qüdrətli dövlətlərindən biri idi. Dövlətin banisi I Şah İsmayıl (1501-1524) və I Şah Abbas (1587-1629) Səfəvi xanədanının görkəmli nümayəndələri sayılırlar. Lakin Şah İsmayılin oğlu və xələfi Şah I Təhmasibin şəxsiyyəti və onun dövlətin tarixində oynadığı rolu və yeri indiyə qədər layiqli şəkildə qiymətləndirilməmişdir. Keçmiş sovet tarixşünaslığında Təhmasibin “heç bir cəhətdən atasına bənzəmədiyi” iddia edildi. Passivlik və təşəbbüsüzlik kimi xüsusiyətlər ona aid edildi. Bu təsvirlərdə Təhmasib süst bir insan və bacarıqsız bir siyasetçi, din fanatiki kimi göstərilir.¹ Biz aşağıda Şah Təhmasibin həqiqətə yaxın bir surətini verməyə çalışacaqıq.

Şah İsmayılin böyük oğlu Təhmasib 3 mart 1513-cü ildə İsfahan yaxınlığında, Şahabadda anadan olmuş, 14 may 1576-ci ildə Qəzvində vəfat etmişdir.

Kiçik yaşlarında şah ailəsinin üzvləri adətən, tanınmış Qızılbaş əmirlərinin himayəsinə verilir və əmirlər onların təbiiyəcisi, yəni lələsi olurdular. Körpə Təhmasib 1515-ci ildə Şah İsmayıl tərəfindən Xorasana “hakim” təyin edilərək, lələsi Əmirxan Mosullu ilə birlikdə Herata göndərilmişdi². Şübhəsiz, əsl hakim Əmirxan olmuşdur. Təhmasib 1522-ci ilə qədər burada qalmışdır. Şah İsmayıł vəfat edərkən Təhmasib 10 yaşında idi. Lələsi isə artıq Div Sultan Rumlu idi.

Təbiidir ki, 10 yaşlı bir uşaq hakimiyyət, yüksək vəzifələr və torpaq uğrunda bir-birilərlə mübarizə aparan qızılbaş əmirlərinin əlində bir oyunçağa çevrildi. Mərkəzi hakimiyyət Təhmasibin lələsi Div Sultan Rumluğun əlində cəmləşdi.

¹ Сборник статей по истории Азербайджана, выпуск. I, Баку, 1949, с.264.

² M.K.Yusuf Jamali. The Life and Personality of Shah Ismail I, Isfahan 1998, p.240-241

Səfəvi tarixçisi İskəndər bəy Münşi (Türkman) qızılbaş boyları arasında düşmənciliyə və qanlı toqquşmalara səbəb olan Div Sultanın bu hərəkətlərini pisləyirdi¹.

Div Sultanın güclənməsi, Rumlu əmirlərinin ən ali vəzifələrə yiylənənləri ilk növbədə Ustaclu əmirlərinin narazılığının səbəb oldu. Onlar Rumlu əmirlərindən olan asılılığını rədd etdilər. Ustacluların bu çıxışlarına görə Div Sultan onlardan ən nüfuzlusu olan Köpək Sultanı (əsl adı Mustafa idi) şahın vəkilliyində özünə ortaq etməsinə baxmayaraq, ona qarşı hərəkətə keçdi. Ustaclulardan Qarınca Sultan öldürdü. Ustaclular dövlət işlərindən uzaqlaşdırıldı, tiyulları Rumlu və Təkəli əmirləri arasında bölüşdürüldü. 1527-ci ildə Naxçıvanda Div Sultan və Çuxa Sultan Təkəlinin birləşmiş qoşunu ilə baş verən döyüsdə ustaclular məğlub oldular. Rəqiblərini ortadan qaldıran müttəfiqlərin özləri arasında ixtilaf yarandı. Nəticədə Div Sultanı öldürən Çuxa Sultan hakimiyyətini təmin etdi, vilayətlərin bir çoxunu təkəlilər arasında bölüşdürüdü. Bu vəziyyət iki il davam etdi. Herat hakimiyyəti şahın qardaşlarından olan Bəhrəm-mirzəyə, lələliyi isə Qazi xan Təkəliyə verildi.

1531-ci ildə 18 yaşına çatan və hakimiyyəti əlinə almaq istəyən Şah Təhmasibin, hər halda, razılığı ilə Hüseyn xan Şamlı Çuxa Sultanı devirmək üçün adamları ilə bərabər onun İsfahan qışlağında düşərgəsinə basqın etdi. Çuxa Sultan canını qurtarmaq üçün Şah Təhmasibin yanına qaçıdı. Orada o, şahın keşiyini çəkən Zülqədər tayfasından olan şah qorçılərindən biri tərəfindən öldürdü.

Çuxa Sultanın ölüm xəbəri təkəlilərin bir hissəsinin üsyanına səbəb oldu. Onlar Çuxa Sultanın yerinə oğlu Şah Qubadı vəkilliyə gətirdilər. Lakin təkəlilərin bu hərəkəti Təhmasibin də təhrika ilə Ustaclu, Zülqədər, Əfşar və Rumlu tayfalarının təkəlilərə qarşı vahid cəbhə halında birləşməsi ilə nəticələndi. Həmədan yaxınlığında tərəflər arasında döyüş baş verdi. Şah bu dəfə

¹ İskəndər bəy Türkman. Tarixi aləmarayı Abbasi, c.1 Tehran, 1382, s.47.

açıq şəkildə təkəlilərin düşmənlərinin tərəfində durdu və onların tamamile məhv edilmələrini əmr etdi. Bu hadisə Təkəli əmiri Üləmanın Şah Təhmasibə qarşı üsyanına və onun Osmanlı sultanı Qanuni Sultan Süleymanın “İraqeyn səfəri”nə gətirib çıxardı.¹

Hüseyn xan Şamlunun vəzifələri və vilayətləri şamlular arasında paylaması Təhmasibin qəti fəaliyyətə keçməsinə səbəb oldu. Hüseyn xan Şah Təhmasibi zəhərləməyə və lələsi olduğu Sam-mirzəni taxta çıxarmağa yönəldilmiş fəaliyyətdə günahlanıldı. Sam-mirzənin xəyanəti qaynaqlarda açıqlanmış. Göründüyü kimi, Hüseyn xanın osmanlıların tərəfinə keçmək niyyəti haqqında xəbər alan Təhmasibin əmri ilə Şamlı əmiri saraya çağırılmış və öldürülmüşdü².

Beləliklə, 1524-cü ildən etibarən 10 il ərzində gənc Təhmasib qızılbaş tayfalarının hakimiyyət uğrunda mübarizəsini əvvəlcə seyr etmiş, sonra tədricən onların özbaşınalığına son qoymağı bacarmışdı. 1534-cü ildə Sultan Süleyman Qanuninin (1520-1566) Azərbaycana başladığı səfərləri Şah Təhmasibin şəxsi keyfiyyətlərini açıq şəkildə üzə çıxarı.

Təhmasibin üç qardaşı var idi: Əlqas-mirzə (1515-ci il təvəllüdü), Sam-mirzə (1517-ci il təvəllüdü) və Bəhram-mirzə (1517-ci il təvəllüdü). Əlqas və Samın anaları Xanbəyi xanım idi. Təhmasib və Bəhramın analarının Taclı xanım olduğu aydın olur. Əlqas və Sam Təhmasibə qarşı çıxmışdır. Yalnız Bəhram axıra qədər qardaşına sadıq qalmışdır. Şah Təhmasibin hakimiyyətə gəldiyi zamandan qarşılaşlığı əsas problem Osmanlı İmperatorluğunun hücumlarından xilas olmaq, atası Şah İsmayılin qurduğu dövləti yaşatmaq idi. Bu baxımdan Şah Təhmasibin yazdığı “Təzkirə” mühüm məlumatlar verir.

“Təzkirə”dən aydın olduğu kimi, Osmanlı sultanı Süleymanı Səfəvilər dövlətinə yürüşə başlamağa Təkəli əmiri Üləma

¹ Bax: Faruk Sümer. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü, Ankara, 1976, s.57-62; O.Ə.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, Bakı, 1993, s.59-64; Bekir Kütkoğlu. “Tahmasp I”. İslam Ansiklopedisi, c. XI, 1970, s. 637-647.

² O.Ə.Əfəndiyev, s.63.

təhrik etmişdir. Təhmasib 1532-ci ildə Xorasan səfərində olarkən Üləma hakimi olduğu Azərbaycanda şaha qarşı qiyam qaldırdı. Bu, şahın əmri ilə həyata keçirilmiş təkəlilərin qətliamına cavab idi. Paytaxt Təbrizi talan etmiş Üləma Təhmasibin yaxınlaşdığı xəbərini alar-almaz əvvəlcə Vana, sonra İstanbula gedərək Süleymanıa sığındı. Sultan Üləmaya qoşun verərək, onu Bidlisi zəbt etməyə yolladı. Üləma osmanlıların yardımını ilə Səfəvilərə tabe olan Bidlis hakimi Şərəf-xanı öz ərazisindən sixışdırıb çıxardı. Bu, Şərəf-xanı Təhmasibdən kömək istəməyə məcbur etdi. Səfəvi şahı elçisi Habil bəyi İstanbula göndərərək, Üləmanın təslim edilməsini tələb etdi. Lakin Sultan Süleyman buna rədd cavabı verdi və Şərəf-xanın özünün təslim edilməsi tələbini irəli sürdü. Şahın Şərəf-xanla Üləmani dəyişdirmək barədə təklifini Sultan rədd etdi.¹

Təhmasib Osmanlı sultanına müqavimət göstərəcək gücү olmadığını yaxşı bilirdi və buna görə də, Qərb qonşusu ilə sülh şəraitində yaşamaq istəyirdi. Lakin Osmanlı sultani atası Sultan Səlimin (1512-1520) Şərq qonşusuna qarşı istilaçı siyasetini davam etdirmək niyyətində idi. Mühəribənin başlanması üçün o, Üləma - Şərəf-xan ixtilafından bir bəhanə kimi istifadə etməkdən çəkinmədi.

Üləma Sultan Süleymanın Baş vəziri İbrahim paşanın vəsitəciliyi ilə Sultani Azərbaycana hərbi səfər etməsinə sövq etmiş və ölkəni asanlıqla ələ keçirəcəyini vəd etmişdi. 1534-cü ilin yayında Sultan Süleyman Qanuninin Azərbaycana hərbi səfəri başlandı. Təhmasib Osmanlı ordusu ilə meydan mühəribəsi etmək fikrindən uzaq idi. Süleyman Təhmasibi üz-üzə döyüşə dəvət edir və onu qorxaqlıqda günahlandırırırdı. Buna cavab olaraq şah “Mən iki müsəlman ordusu arasında mühəribəyə necə fitva verim, və sayca on adama qarşı bir adam belə olmayan ordumla necə döyüşə başlayım” deyirdi. Səfəvi tarixçisi Həsən bəy Rumlunun sözləri ilə desək, “Sultan ordusu səhranın qum zərərlərindən və payız yarpaqlarından çox idi”.

¹ O.Ə.Əfəndiyev, s.64.

Bu zaman Sultaniyyə bölgəsində şiddetli soyuqlar başlandı və bərk qar yağdı. Osmanlı ordusu soyuqlar və ərzaq çatışmazlığı ucbatından çoxlu itkilər verdi. Qızılbaşların əllərinə keçməsinin qarşısını almaq üçün osmanlılar yüze qədər topu yollarда yandırdılar. Bu vəziyyətdə Sultan Süleyman qışlamaq üçün Bağdada getmek məcburiyyətində qaldı. 1535-ci ilin yazında Sultan Bağdaddan Azərbaycana doğru yenidən hərəkət etdi və ikinci dəfə paytaxt Təbrizə daxil oldu. Lakin o, burada iki həftə qala bildi və İstanbula qayıtdı. Beləliklə, mənbələrin sözü ilə deşək, “İraqeyn səfəri” Osmanlı tərəfi üçün uğursuzluqla nəticələndi. Sultanın Səfəvi dövlətinin varlığına son qoya bilməyəcəyi açıq şəkildə üzə çıxdı¹.

Şah Təhmasibin silahdaşlarından birinin həyəcan dolu sualına verdiyi cavab onun Sultana qarşı müharibə strategiyasını anlamaq üçün səciyyəvi bir nümunədir: “Mən atamın qaydası ilə hərəkət etməyəcəyəm. Bu düşmən çox qüvvətlidir. Mən onunla qarşı-qarşıya dura bilmərəm. Həsən Padşah (Uzun Həsən – O.Ə.) Sultan Əbu Səidə qarşı necə hərəkət etmişdisə, mən də o cür onun ətrafında dövrə vuracağam. Onun adamlarının ordudan kənara çıxmamasına, daha sonra isə oraya qayıtmamasına yol verməyəcəyəm².

Təhmasibin “Təzkirə”sində bu müqavimət tərzi aşağıdakı kimi şərh olunur: “Bizim hesablamalarımıza görə, Xondkarın (Sultan Süleymanın-O.Ə.) qulluqçularından başqa, təxminən 300 min nəfərlik atlı ordusu var. Və əgər onlardan hər birinin bir qulluqçusu varsa, bu 600 min nəfər edər. Yeniçərilərdən başqa, Sultanın piyada qoşunu yoxdur. Və əgər hər birinin bir atı və qatırı varsa, onda 600 min at və qatır alınar. Bir qatır üçün hər gün 2 mən arpa, cəmisi 12 min xərvər 100 mən arpa lazımdır. 600 min adamın hər biri üçün gündə yarım batman ərzaq lazımdırsa, cəmisi 3 min xərvər 100 mən alınır. Deməli, bir gün üçün 15 min

¹ Faruk Sümer, s.63-65.

² Budaq Münşi Qəzvini. Cavahir əl-əxbar, Saltukov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Kitabxanası əlyazması, B.Dornun kataloqu, № 288, vərəq 308 a.

xərvər 100 mən taxıl sərf olunur. Fərz edək ki, xondkarın 150 min xərvər 100 mən taxılı vardır. Orduda da 150 min xərvər taxıl var. Halbuki həmin 300 min xərvər taxılı daşımaq üçün 500 min dəvə lazımdır. Döyüş sursatı, toplar və başqa ləvazimat daşıyan dəvələr bu saya daxil deyil. 300 min xərvər taxıl onlara 20 gün bəs edir. Beləliklə, biz bu torpaqları yandırıb, dağıtdıqdan və hər şeyi yedikdən sonra onlarla qarşı-qarşıya döyüşməyib, ətraflarında dolaşsaq, onlar nə edə bilərlər? Onların geri qayitmaqdan başqa çarələri qalmır”¹.

“İraqeyn səfəri” zamanı Təhmasib iki dəfə İbrahim paşanın və Sultan Süleymanın yanına elçilərini göndərmiş, lakin onun sülh təklifləri rədd edilmişdi. 1535-ci ildən 1548-ci ilə qədər Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində müharibə olmamaqla bərabər, sülh də bağlanmamışdı. Bu mərhələnin ən mühüm hadisəsi Şirvanın Səfəvi dövlətinə birləşdirilməsidir.

1538-ci ildə Şah Təhmasib qardaşı Əlqas-mirzənin başçılığı ilə 20 minlik ordunu Şirvana göndərdi. Minillik Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyuldu, Şirvan Səfəvilər dövlətinin vilayətlərindən birinə çevrildi və Əlqas-mirzə ilk Şirvan bəylərbəyi oldu². Lakin 7-8 ildən sonra Təhmasibi narahat edən hadisə Əlqas-mirzənin qardaşına və dövlətinə qarşı üsyani və xəyanəti oldu.

Yerli Şirvan zadəganlarının separatçı əhvalindən istifadə edən Əlqas-mirzə özünü müstəqil hökmədar elan etdi. Budaq Qəzvininin verdiyi məlumatata görə, 1546-ci ilin əvvəllərində (H.952-ci ilin axırı) Şirvandan qaçıb gəlmış Oruc Ağa Rumlu Qəzvində qışlayan Şah Təhmasibi Əlqasın ayrıılma niyyəti haqqında məlumatlandırdı. Ondan sonra Şirvandan bura daha iki adam gələrək Şahın qardaşının üsyani haqqındakı məlumatı təsdiq etdilər və buna artıq şübhə qalmadı. Lakin bu məsələ sarayda müzakirə edilərkən əmirlər bu xəbərləri gətirənlərin həbs edilməsini, onların Əlqas-mirzəyə təhvıl verilməsini və bu yolla ixtilafın aradan qaldırılmasını təklif etdilər. Lakin Təhmasib əmirlə-

¹ Şah Təhmasibin Təzkirəsi. Saltıkov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Kitabxanası əlyazması, B. Dornun kataloqu, № 302, vəraq 39 a, b.

² O.Ə.Əfəndiyev, s.68-71.

rin bu fikirlərinə qarşı çıxaraq “Bu nə təklifdir? Onlar bu mənfunun (Əlqasın – O.Ə.) padşah tuğrası olan və mənim əvəzimdən möhür vurmuş fermanını bura gətirdikdən sonra mənə qarşı sadıq olduqlarımı ifadə edərək yanına gəlmış adamların məhv edilməsinə necə icazə verə bilərəm. Mən belə hərəkət etsem, bundan sonra heç kim mənim yanına gəlməz” dedi. Şah Təhmasib qardaşının xəyanəti haqqında ona xəbər gətirənləri mükafatlandırdı və onlara yüksək vəzifələr verdi.¹ Bu hərəkəti ilə Təhmasib müstəqil düşüncəyə malik və qətiyyətli bir siyasetçi olduğunu görmüşdür.

1546-ci ilin yazında Şah Təhmasib ordusu ilə Şirvana doğru hərəkət edərək, əvvəlcə Əlqas-mirzə ilə danışıqlar aparmaq üçün öz elçisini onun yanına yolladı. Şah, qardaşı ilə məsələni sülh yolu ilə həll etmək niyyətində idi. Əlqas anası Xanbəyi xanımı oğlu Sultan Əhmədlə birlikdə Şahın yanına göndərərək, etdiklərinə peşman olduğunu bildirdi. Şahın yüksək səviyyəli elçiləri Cavadda Əlqas ilə görüşərək ona Şah xəzinəsinə hər il 1000 Təbriz təməni və hərbi xidmət üçün 1000 atlı göndərməsi barədə öhdəlik götürməsi haqqında and içdirdilər. Şahın elçiləri geri qayıdan kimi Əlqas özünü yenidən müstəqil elan edərək adına xütbə oxutdu, pul zərb etdirdi. Bundan sonra Təhmasib ordusu ilə Şirvana daxil oldu və şirvanlıların müqavimətini qıraraq buranı yenidən Səfəvilər dövlətinə birləşdirdi. Beləliklə, “Şirvan ikinci dəfə” Təhmasib tərəfindən fəth olundu. Əlqas-mirzə bir dəstə adamı ilə Dağıstanaya, buradan Kəfəyə və İstanbul'a qaçıdı².

1548-ci ildə Sultan Süleyman üçüncü dəfə ordusu ilə Azərbaycana soxuldu. Heç şübhəsiz, bu hərbi səfər İstanbul'a gələn Əlqas-mirzənin təhrikli ilə baş tutmuşdu. Əlqas Süleymanı mühəribəyə başladığı halda qızılbaşların Şah Təhmasibdən üz döndərəcəklərinə və Sultanın tərəfinə keçəcəklərinə inandırmağa çalışırdı. Sultan ordusunu xainlər - Əlqas və Üləma müşayiət edirdilər. Lakin Əlqas-mirzənin tərəfinə Qızılbaş əmirlərindən heç kim keçməmiş, əksinə onun adamlarından bir çoxu Təhmasi-

¹ Budaq Münsi Qozvini, vəraq 319 b.

² O.Ə.Əfəndiyev, s.71-74.

bin yanına gelmişdi. Bu dəfə sultan Təbrizdə yalnız dörd gün qala bildi. Təhmasibin əmri ilə qızılbaşlar sultan ordusunun ətrafinə dövrə vurur, qəfil basqınlar edərək, osmanlılara aman vermirdilər. Beləliklə, sultan bu dəfə də Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı və ölkəsinə qayıtdı. Uğursuz İraqeyn səfərinən sonra sultanın Səfəvilərə qarşı yeni səfəri də nəticə vermədi.¹

1552-ci ildə Şah Təhmasib Sultan Süleymana qarşı müdafiədən hücumu keçməyi qərara aldı. Ərzurum hakimi İsgəndər paşanın Səfəvilərin Çuxursəd (İrəvan) vilayətinə hücumları buna bir bəhanə oldu. İsgəndər paşa Xoy bölgəsində Səfəvi torpaqlarına hücumlar edərək Çuxursədin (İrəvanın) şəhər bazarını yandırdı və geri qayıtdı. Ərzurum paşası Qızılbaş əmirlərinə göndərdiyi məktublarda lovğalanaraq, özünü “Şirvan və Gürcüstan həkimi” adlandırırdı².

Şah Təhmasibin əmrinə əsasən Qızılbaş ordusu dörd hissəyə bölünərək aşağıdakı istiqamətlərə yönəldi: Ərciş və Bərkiriyə, Pasin, Ərəb İraqı (Bağdad) və Dəbilə. Təhmasibin də iştirak etdiyi bu səfərlər nəticəsində Əxlat, Van, Muş, Bitlis, Vastan, Adilcevaz, Ərciş, Pasin inanılmaz şəkildə yandırıldı və dağıdıldı. Bu dağıntı və talanların məqsədi, Şah Təhmasibin dediyinə görə, Şərqi Anadolunun yaşayış və keçid üçün qeyri-mümkün olan bir əraziyə çevirərək osmanlıların yeni səfərlərinin qarşısını almaq idi. Ərzurum hakimi İsgəndər paşaya qarşı məşhur Qızılbaş əmirləri ilə bərabər, Şah Təhmasibin oğlu İsmayıllı-mirzə də göndərildi. İsmayıllı-mirzə İsgəndər Paşanı məğlub edib, bir neçə tanınmış Osmanlı paşasını əsir aldı. Ərciş, Bərkiri və başqa qalalar yerlə-yeksan edildi. 1553-cü ilin mart-aprel aylarında Şah Naxçıvana qayıtdı və Sultana yenidən sülh təklif etdi və elçisi Şəmsəddin Dilcanini İstanbula göndərdi.

Həsən bəy Rumluya görə, qaydan elçinin gətirdiyi məktubda Osmanlı sultani “Şərq və Qərbin padşahına” (Şah Təhmasibə – O.Ə.) lazımı qədər ehtiram göstərməmişdi. Buna görə də,

¹ Yenə orada, s.74-76; Faruk Sümer, s.66-67.

² Şah Təhmasibin Təzkirəsi, vərəq 52b.

Təhmasib oğlu İsmayılı yenidən Anadoluya hücum etməyə yoldadı¹.

Bütün bunlara baxmayaraq, Sultan Süleyman 1554-cü ilin yazısında dördüncü və sonuncu dəfə Azərbaycana yürüş edərək, Naxçıvan bölgəsinə basqın etdi, lakin dağıdılmış ərazidə daha çox irəliləməyə lüzum görmədi və Ərzuruma qayıtdı. Təhmasib adəti üzrə Osmanlı ordusuna qəfil hücumlar edir, ayrı-ayrı dəstələri əsir alırı. Sultan ordusu içərisində narazılıq, yorğunluq özünü göstərməyə başlamışdı. Sultan və yaxınları ordunun əhvali-ruhiyyəsi ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qaldı. İllərlə “Həzrəti Xandigar”la sülh bağlamaq istəyən Şah Təhmasib ən nəhayət arzusuna nail oldu. Naxçıvandan vətənə qayıdan Sultan Süleyman baş vəziri Mehmed paşa müvafiq göstərişlər verdi. Sultan Amasyada olarkən Təhmasib elçisi eşikağası Fərruxzad bəyi onun yanına göndərdi. Danışıqların nəticəsində 9 may 1555-ci ildə Amasyada sülh müqaviləsi imzalandı.² Bu sülh Şah Təhmasib üçün, həqiqətən, böyük uğur sayıyla bilər. Faruk Sümer qeyd edir ki, “Təhmasib bu uğuru əldə etməklə, həqiqətən, bacarıqlı bir hökmədar olduğunu göstermiş oldu”.³

Çaldıran döyüşündən (1514) sonraki 41 il ərzində Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında heç bir müqavilə bağlanmamışdı. Sultan Səlim ömrünün sonuna qədər qonşu şəhər dövlətini aradan qaldırmaq üçün böyük səy göstərmişdi və yeni səfərlərə hazırlaşmaqdı idi. Atasının bu arzusunu oğlu və xələfi Sultan Süleyman Qanuni həyata keçirməyə çalışmış, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı. Bu uğursuzluğun əsas səbəbi Şah Təhmasibin “yandırılıb, dağıdılmış ərazi” taktikasından istifadə etməsi idi. Məhsulu tələf etmək, otlqları yandırmaq, su quyularını torpaqla doldurmaq, əhalini köçürmək, faydalanası nə varsa məhv etmək və buna oxşar tədbirlərlə Osmanlı ordusunun irəliləməsinin qarşısını almaq mümkün olduğu və başqa bir çare qalmadığını

¹ O.Ə.Əfəndiyev, s.79-81; Faruk Sümer, s.67.

² O.Ə.Əfəndiyev, s.83.

³ Faruk Sümer, s.68.

Şah Təhmasib öz “Təzkirə”sində açıqca bildirmiş və bunu uğurla həyata keçirmiştir.

Amasya sülh müqaviləsindən sonra Şah Təhmasibin mühüm tədbirlərindən biri Səfəvilər dövlətinin paytaxtını Təbrizdən şərqə – Qəzvinə köçürməsi idi. Bunun səbəbi Sultan ordusunun hər səfərdə Təbrizi işgal etməsi, qarət və dağıntılarla məruz qoyması olmuşdu. Bundan sonra Şah Təhmasib hakimiyətinin sonuna dek Osmanlı dövleti ilə olan sülhü təmin etmiş və hər cür ixtilafın qarşısını almağa çalışmışdı.

Məsələn, h.967-ci ilin məhərrəm ayında (1559-cu ilin axırı) Sultan Süleymanın oğlu Bayazid qiyam edərək qardaşı Səlimlə döyüşdə məğlub oldu və təqibdən xilas olmaq üçün Çuxursəd vilayətində Səfəvi sərhədlərini keçdi. Bayazid Qəzvində Şah Təhmasib tərəfindən təntənə ilə qarşılandı. Dörd oğlu ilə birlikdə Təhmasibə siğınan Bayazid Səfəvi şahını atası ilə müharibəyə təhrik edirdi. Şübhəsiz, şah ölkəsinə fəlakətlər gətirmiş müharibələri yenidən başlamaq istəmirdi. Bayazid üç ilə yaxın sarayda qaldı. Sultan Süleyman şahdan oğlunun qeydsiz-şərtsiz ona verilməsini dəfələrlə tələb etdi. 1562-ci ildə Süleymanın Van bəylərbəyi Xosrov paşanın başçılığında xüsusi elçiliyi Qəzvinə gəldi. Nəhayət, Təhmasib Bayazidi uşaqları ilə birlikdə Sultanın elçilərinə təhvıl verdi. Onların hamısı buradaca öldürüldülər, cənazeləri isə İstanbula göndərildi. Şah Təhmasibin bu hərəketinin iki mümkün səbəbi var: bu, ya Osmanlı sultanının sülhü pozacağı qorxusu və ya böyük qızıl və pul müqabilində nəfsinə hakim ola bilməməsi idi. Özünü temizə çıxarmaq istəyən Təhmasib “Təzkirəsində” Bayazidi şəxsən atasına təslim etməyəcəyinə söz vermiş olduğunu və bu səbəbdən şahzadəni sultanın clçilərinə təhvıl verməklə öz andını pozmamış olduğunu bildirir¹.

Orta əsr müəllifləri adətən, hakimiyyətdə olan şahları sonsuz dərəcədə mədh edirdilər. Şah Təhmasib də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Təhmasibin şəxsiyyətinə dair ən maraqlı mə-

¹ Qazi Əhməd Qaffari. Tarix-i Cahan ara. Tehran, 1343 ş., s.304-305, 307-308; O.Ə.Əfəndiyev, s.95-96.

lumatı onun müasiri Budaq Qəzvini verir. Onun yazdığınına görə; cavanlığından etibarən Təhmasib elmlərə böyük müvəffəqiyyətlə yiyələnirdi. O, çox qısa vaxtda müsəlman hüququnun (şəriyyə) ve mülki hüququn (ürfiyyə) bütün inceliklərinə bələd olmuşdu. Xəttatlığa və təsviri sənətə böyük marağının olduğuna görə hər biri öz sahəsində “yeganə” olan məşhur müəllimlər onunla məşğul olmağa cəlb edilmişdilər. Xəttatlardan - Molla Əbdi Nişapuri, Şah Mahmud Nişapuri, Molla Rüstəm, Əli Hərəvi, rəssamlardan - Sultan Məhəmməd, Behzad, Mirək İsfahani, Mir Müsevvir və Dost Divanə belələrindən idi. Budaq Qəzvini şahın məziyyətlərini sayarkən yazır ki, onun ədaləti sayəsində “onun vəkilləri, vəzirləri, müstofiləri və digər məmurlarının bir zərrəcə azaltmağa, yaxud artırmağa haqqı yox idi. O, həftənin hər günü müzyəyən işlərin görülməsini əvvəlcədən planlaşdırırdı. Sədlər, qazilər və fəqihlər işlərə şəriət əsasında baxmaq üçün daim hazır olurdular. Onun fərmanı ilə dəftərxanalarda toplanmış bütün məsariflər (ixracat-i hükmü) ləğv olundu. Hər il təqribən 80 min təmənə çatan vilayətlərdən toplanan tamğanı onlara güzəşt etdi. Rəiyyətdən 10-20 illik vergini almaqdan imtina etdi. Bir sözlə, rəiyyət belə bir dinclik və əmin-amanlığı heç vaxt görməmişdi. Əgər hər hansı bir rəiyyət saraya hakimdən şikayət edirdi, sonuncu şikayətə baxıldıqdan sonra vəzifəsindən azad olunurdu”. Budaq Qəzvininin göstərdiyi kimi, Şah Təhmasib Osmanlı dövləti, Hindistan və Mavərənnəhr padşahlarına göndərilən məktublarin qaralamalarına şəxsən düzelişlər edirdi. Onun hafızəsi o dərəcədə idi ki, 52 illik sahlığı dövründə ilbəil qışlaq və yaylaqları, baş verən hadisələri təfsilati ilə xatırlayırdı. Təhmasib “bütün əyanları (ərbab), vəzifə sahiblərini (kələntəran) və adlı-sanlı şəxsləri (əşrəf) adları ilə və üzdən tanıyırı”. Ona xidmət edən 3 min nəfər qorçı və 3 minə qədər yasavul, bukavul, vəzifəli şəxs və daxili mühafizəçilərin hamısı haqqında, “hansının nə vaxt mülazimliyə başladığını, yürüşlərdə hansı şücaət və igidlik göstərdiyini və əvvəller hansı xanın və sultanın yanında xidmət etdiyini” bilirdi¹.

¹ Budaq Münşi Qəzvini, vərəq 296a-297a.

Digər bir müasiri Həsən bəy Rumluya görə Şah Təhmasib böyüdükdən sonra “səhərdən axşama qədər dövlət işləri ilə məşğul olur və bütün işləri özü görürdü. Belə ki, vəkillər və vəzirlər onun icazəsi olmadan heç kimə bir fəls belə verə bilmirdilər”. Şah “vasvası dərəcəsində təmizkar, hər şeydən şübhələnən adam idi və məclisdə yeməyi xoşlamırıdı. O, ömrünün son 20 ilində ata minməmişdi. Şah görünüşcə hündürboylu, uzunsov üzlü, uzun əlli, sarı bənizli və saqqalı tamam ağarmış bir şəxs idi”. Həsən bəy Rumlu sözünə davam edərək qeyd edir ki, “Döyüşüllərin 14 il ərzində məvacib almamalarına baxmayaraq, ona sadiq olduqları üçün heç kim şikayət etmirdi¹.

Beləliklə, Şah Təhmasib atası Şah İsmayıldan ona miras qalmış dövləti genişləndirmiş, onu təcavüzlərdən qorumuş və daxili mübarizələrdən də uğurla çıxaraq, yarım əsrə yaxın hökm-darlıq etdiyi Səfəvilər dövlətini ağıllı və ədalətli siyasetlə idarə etmişdir. Lakin çox sadə həyat tərzi, təkəbbür və qürurdan uzaq xarakterə malik olması Təhmasibin şəxsiyyətinin bəzi hallarda qeyri-obyektiv dəyərləndirilməsinə gətirib çıxmışdı.

Göründüyü kimi, Təhmasibin mükəmməl zəkası və hərbi səfərlərdəki taktika və strategiyası ona ən təhlükəli rəqibi olan Osmanlı dövlətinə qarşı qəti qalibiyyyət qazandırmışdı və bu qalibiyyyət İslam aləminin ən güclü dövlətinə daha bir Türk dövlətinin, yəni Səfəvilər dövlətinin varlığını qəbul etdirmişdi.

Təhmasibin fəaliyyətini qiymətləndirərkən qeyd olunması vacib olan digər bir cəhət onun Azərbaycanın şimal hissəsini təşkil edən Şirvan və Şəkini Səfəvi hakimiyyətinə tabe etməsi ilə bağlıdır. Şah İsmayılin bu istiqamətdəki yürüşləri nəticəsiz qalmış və Şah I Təhmasib bu vilayətləri Təbriz taxtına tabe etməklə Azərbaycan ərazilərini vahid dövlət tərkibində birləşdirmişdir.

¹ A Chronicle of the Early Safawis Being the Ahsan ut-tavarikh of Hasan-i Rumlu. Vol. I-II, Persian text and English translation by C.N.Seddon, Baroda, 1931-1934. Vol. I, Persian text, pp. 488-489.

M I K E L E M E M B R E

I F O S I L

KİPRDƏN ANADOLUYA

Əlahəzrət Zati-alinizin və Səadətli Cənabınızın ən sadıq nökəri mən, kiprli Mikele Membre tərəfindən edilmiş səyahətimi müfəssəl şəkildə çatdırmaq və onların xidmətində hər an durmaq arzu və həvəsində olduğum üçün bunları Lissabon şəhərindən xülasə şəkildə xəbər verməyimə baxmayaraq, qüdrətli Sufiyə olan səfərimin qalanını tamamladım və onlar bunu aşağıda müfəssəl şəkildə yazdıqlarımızda izləyə bilərlər.

* * * * *

1539-cu il fevralın 19-da, Kipr adası Nikosiya şəhərinin o dövrdəki leytenantı cənab Domeniqo da Ka Mosto Əlahəzrət Sinyorluqdan aldığı Santo Sosomenodakı Peristerona mülkünün sahibi kiprli cənab Bernardo Benedetti ilə söhbət etdilər. Domeniqo da Ka Mostonun adı çəkilən Nikosiya şəhərinin təcrübəli sakini kimi cənab Bernardo Benedettidən xahişinin əsas məqsədi o idi ki, o, Əlahəzrət Sinyorluğun maraqlarını əks etdirən məktubunu Sufi Cənablarına çatdırı biləcək adam tapsın. O, ona çox yaxşı münasibət bəsləyəcək və gedəcək şəxsi ərzaqla təmin edəcəkdir. Deyilən Cənab Bernardo bu məqsədlə ətrafa nəzər yetirəcəyinə və nə mümkünənə edəcəyinə söz verdi. Buna görə mən, Sizin nökəriniz Mikele Membre cənab Benedettinin oğulları, xüsusilə cənab Zanetto ilə onların evində tərbiyə aldığım üçün, onlar məni öz işləri ilə əlaqədar dəfələrlə Türkiyə və Suriyaya öz adlarından göndəriridilər. Onlar, həmçinin nənəmlə qohum olduğundan, mən çox vaxt onların evində yeyib-yatmışam. Həmin cənab Bernardo mənim bu bölgələrdən gələn bütün tacirlərlə və bu dili bilənlərlə görüşməyimdən çox yaxşı xəbərdar olduğundan, səhv etmirəmsə, 1538-ci il fevralın 23-ü və ya 28-də nahar yeməyindən sonra məndən bu şəhərdə türk dilini bilən və Əlahəzrət Sinyorun

türklərlə mühabibədə olduğu bir zamanda Əcəmə gedə biləcək birisini tanıyıb-tanımadığımı soruşdu.

Mən sual verdim ki, bunu nə məqsədlə soruşur? Bu min-valla o, sözlərinə belə başladı ki, o, mənə onun həyatına və ləya-qətinə təhlükə ola biləcəyindən, dünyada heç kimə danışmayaca-ğım olduğum böyük bir sırr açacaq. Mən bunu heç kimə danışma-yacağıma söz verdim və o, sözünə davam edərək dedi: “Əlahəzrət Leytenant məndən Səadətli Sinyorluğun maraqları xatırınə Sə-a-dətli Sinyorluq üçün fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən məktubu Sü-fi həzrətlərinə çatdırı biləcək adam tapmağımı xahiş etmişdir”.

Buna görə, adı çəkilən cənab Bernardo məndən bu işi yeri-nə yetirmək üçün münasib adam tapmaqdə səy göstərməyimi xahiş etdi. Mən, Zati-alinizin sadiq nökəri, gecə-gündüz onların eti-madını qazanmaq üçün özümü belə bir işə həsr etməkdən başqa heç bir arzumun olmadığından bclə cavab verdim: “Böyük Tanrı çoxdan həyata keçirmək üçün gözlədiyim arzumu gerçəkləşdir-mək məqsədi ilə bu cür buyruğu mənə yollamışdır. Belə olan halda mən göstərilən məktubu Böyük Tanrıının köməyi ilə həmin Sufiyə çatdırmağı qəti qərara aldım”.

Cənab Bernardo dediklərimi zarafat kimi qəbul edərək, gülməyə başladı. Lakin dediklərimin ciddi olduğunu gördükdə, belə nəticəyə gəldi ki, belə olan halda onun iki cür bədbəxtliyə düşçər olacağını deməklə məni fikrimdən daşındıra bilər. Bunlardan birincisi odur ki, o, məni itirə bilər, digəri odur ki, məhz o, mənim ölümümün səbəbkəri olar. O, bunları mənə deməyə məc-bur olduğu üçün özünü çox bədbəxt hiss etdiyini söylədi.

Nəhayət, Əlahəzrət mənim öz qərarımda qəti olduğunu anladı və onun Əlahəzrət Domeniqo da Mostonun yanına gedib, qərarımı ona çatdırımayacağı halda, özümün onun yanına gedib, bu məsələ barədə ondan xahiş edəcəyimi gördükdə, Əlahəzrət Leytenantın yanına gedib, onu məsələ və mənim əzmim barədə agah edəcəyini qərara aldı.

Beləliklə, cənab Domeniqo mənimlə söhbət etmək və qərarımın ciddiliyinə əmin olmaq üçün məni yanına çağırıldı. O, bunları eșitdiyinə artıq dərəcədə məmənun oldu və məndən hansı

yolu seçəcəyimi soruşdu. Cavabında mən özüm üçün ən təhlükəsiz yolun Xios adasından keçdiyini bildirdim. Buna görə, ilk növbədə Kritə, sonra isə Xiosa gedərək, quru yolla Anadoludan keçib Sufiyə yetişmək; bu yolla mən təh-lükəsiz səyahət edə bilərəm. Bunları eşidən Əlahəzrət məmnun oldu və məndən məktubu təhlükəsiz və yaxşı vəziyyətdə çatdırı bilməyim üçün onu hansı münasib yerə qoyacağımı soruşdu. Mən ona bunu gəminin hər iki tərəfindəki yeşiklərdə olan yunan kitabının - psaltırın birinin içərisinə qoya biləcəyini bildirdim. Nazik lövhə ilə örtülmüş tərəflərdən birinin içərisinə məktubu qoyaraq, onu möhkəm taxtadan düzəldilmiş digər tərəflə eyni görünüşə salıb, hamısını dəri ilə üzləməyin mümkün olduğunu və bu təqdirdə onun təhlükəsiz yerdə olacağını söylədim. Bunu eşitcək Əlahəzrət çox məmnun oldu və məndən şərtlərim barədə soruşdu. İnsan üçün həyatından şirin bir şey olmadığından, belə bir açıq-əşkar təhlükəyə girməklə həyatımı itirə biləcəyimə və onu heç bir pulla geri ala bilməyəcəyimə görə, mən illik 200 *dukat*¹ məbləğindən az olmayan müavinətə layiq olduğumu dedim. O mənə deyəndə ki, Əlahəzrət Sinyorluğun müavinətlər üzrə ildə 50 dukatdan çox olmayıaraq xərcləmək barədə göstərişləri var, mən belə cavab verdim ki, öz ölkəmdə nə qədər çox iş gördüyüm və bunun müqabilində hər il 150 *dukatdan* çox gəlir əldə edərək, sülh şəraitində dostlarının arasında təmin olunmuş həyat sürdüyüm hamiya məlumdur. Lakin bununla Əlahəzrət Sinyorluğun mənim sədaqətimdən, onun sevgisini qazanmaq və onun sadıq nökəri kimi tanınmaq istəyimdən xəbərdar olması üçün vəzifəmdən imtina etmək istəyim yoxdur. Ən coşğun niyyətlərimi həyata keçirmək üçün bütün bu işləri cənab Domeni-qonun mühakiməsinə buraxmalıyam ki, özü istədiyi kimi hərəkət etsin. O, mənə bir ilə yalnız 50 dukat təqaüd ayırdı.

Beləliklə, bu iş başa çatdıqdan sonra mən əski yunan kitabını - psaltırı götürüb, Əlahəzrətin özünə verdim ki, məktubu onun içərisinə qoyaraq, onu ustalıqla digər lövhəyə oxşatsın. Əlahəzrət bunu elə ustalıqla bəzədi ki, Sufiyə olan məktubun

¹ 1284-cü ildən XIX əsrədək dövriyyədə olmuş Venesiya qızıl sikkəsi.

harada olduğunu bilmək qeyri-mümkün idi. Sonra o mənə bu günədək ixtiyarında olan kitabı verdi. Daha sonra mən cənab Bernardo Benedettinin vasitəsilə gizli olaraq bütün paltar və əşyalarımı müzaiidə yolu ilə satdırdım və həmçinin onun oğlu cənab Zanettodan 25 dukat məbləğində mənə borclu olanlardan alımlı olduğum pulun hesabını aldım və ona bu məbləği toplamağı tapşırdım. Kimsənin mənim səyahətimdən xəbəri olmaması üçün qohumlarımı Kritə taxıl satmağa gedəcəyimi söylədim. Cənab Domeniqo yüklenmək üçün icazə verdi. Beləliklə, sərensamımda olan cəmi 350 dukatin yarısına taxıl aldım, bir hissəsini türk qiyafəsinə girmək üçün paltarlara xərclədim, qalanını isə özümlə götürdüm. Bu dövrde Krit adasında dəhşətli acılıq olduğundan, hamı mənim oraya taxıl satmaq üçün getdiyimə inandı.

Beləliklə, mən 1539-cu il martın 1-də Nikosiyadan Stefano Pastrovikkionun Napoli de Romaniyada¹ taxıl və qaletlə yüklenmiş gəmisinin dayandığı Salinesə² yollandım. Bu gəmiyə Larnaka kada cənab Pietro Martinenqodan aldığım taxılı yükledim və biz Kritə yola düşdük. Biz, əgər yanılmırımsa, 16 və ya 18 gün dənizdə yol getdik və qəfildən Krit adasına çatdıq. Mən dərhal əgər yanılmırımsa ...adlanan böyük Hərsoqun yanına getdim. Onun nökerləri mənim onunla təklikdə danışmaq istədiyimi ona çatdırıldılar. Əlahəzrət məni daha bir gəncin olduğu kabinetinə çağırı və dedi ki, "narahat olma, bu mənim oğlumdur". Mən Əlahəzrətlə mühüm bir məssələ haqqında təklikdə danışmaq istədiyimi bildirdim və ondan otağı tərk eləməsini xahiş etdim. Beləliklə, gənc oğlan otağı tərk etdi və mən cənab Domeniqonun ehtiyac olduqda onun məni Xiosa ötürmək üçün hər cür köməyini əsirgəməməsi haqqında məktublarını ona verdim. Əlahəzrət məktubu oxuduqdan sonra mənimlə xeyirxahlıqla davrandı. Mən ondan taxılı satmaqla pulumu əldə etmək və vaxt itirmədən yoluma davam etmək üçün məndə olan taxılı onun istədiyi qiymətə almağını xahiş etdim. Əlahəzrət mənə nahara getməyi təklif etdi və həmin vaxtda pulu

¹ Navplion, Peloponnes yarımadası sahilində.

² İndi Larnaka.

hazırlayacağını bildirdi. Mən dərhal Əlahəzrəti tərk etdim və türk torpaqlarında məskunlaşan yunanlar kimi saqqalı qırxılmış, başında yunan papağı və köynəyi corablarını nadək olan qiyafəmi dəyişdim. Sonrakı gün Əlahəzrətin mənə vəd etdiyi pulu almaq üçün onun yanına gəldim.

O, bütün digər tərəfdaşlarına, qulluqçu və xəzinədarlarına bunu bildirmədən yerinə yetirə bilməyəcəyini və bu təqdirdə nələrinse baş verə biləcəyindən ehtiyat etdiyini bildirdi. Buna görə mən taxılı açıq şəkildə satınaq üçün ondan icazə istədim. İcazəni əldə etdikdən sonra mən dərhal onu oranın çörəkbışırənlərinə müvafiq qazancla sataraq, pulumu əldə etdim. Sonra Xiosa gedən, yun parça ilə yüklenmiş briqantinaya rast gəldim. Bu böyük yük gəmisi mənim indicə Rialtoda gördüyüüm Marko Antonio Ancello adlı bir gənc venesiyalının idi. Mən onun harada yaşadığını soruşduqda, o, Santa Trinitanın Drasi küçəsində cənab Modesto Barbet-tanın evində qaldığını və San Françesko de la Vininin yaxınlığında bir bərbərin bu gənc oğlunu tanıdığını bildirdi.

Beləliklə, mən yubanmadan briqantinin sahibi ilə məni Yunanistana, Afinadakı evimə gedə bilməm üçün Xiosa aparması barədə danışdım. O mənim adımı soruşduqda, ona Canin Kalofronun oğlu afinalı Georq olduğunu söylədim. O məni həvəslə aparmağa razı olduğunu, lakin mənim gəminin kapitan köməkçisi ilə də danışmalı olduğumu bildirdi. Onun özü də məni aparmağı razılığını verdi, lakin heç bir adamın pasportsuz gedə bilmədiyi üçün mənim də Admiraldan pasport almalı olduğumu bildirdi. Ona elə gəlirdi ki, türk təbəəsi olduğuma görə o mənə getməyə icazə verməyəcəkdi. Mən ondan həmin Admirala mənim xioslu olduğumu və məni tanıdığını deməsini rica etdim ki, o da bunu etməyə söz verdi. Briqantində xioslu Georq Maqnendi adlı bir gənc də gedirdi. Mən xioslu kimi mənə pasport verilməsi üçün Kritdə olan əlaqələrindən istifadə edərək, mənim məsələmi həll etməkdə yardımçı olması və eləcə də mənimlə Admiralin yanına getməsi məqsədilə, onu dəfələrlə özümlə meyxanaya nahara dəvət edirdim.

Beləliklə, həmin mart ayında mən briqantində biri xioslu, digəri isə venesiyalı kapitanın köməkçisi olan iki gənclə səyahətə

başladım. Biz dəniz yaxınlığında, təpənin başında 60 və ya 80 kiçik evlərdən ibarət olan Santoriniyə yollandıq. Oranın qadınları kətan paltar toxuyur və yunanca danışındılar. Onlar türk *fustalarını*¹ izləmək üçün gecələr ayıq olurdular. Beləliklə, əgər yanılmırımsa, iki gündən sonra biz Naqsos adasına yollandıq və şəhərin özündə daha iki gün qaldıq. Bu şəhər dənizə yaxın yerləşir və əhalisi yunanlardan ibarətdir. Qadınlar dizlərinə qədər olan, çox qısa paltar geyir, paltarın yaxalığı çox aşağı olur. Briqantinin sahibi Naqsosdan idi və bizim türk *fustaları* barədə narahathlığımız olduğundan, o, son məlumatlardan xəbərdar olmaq üçün adaya yan almaq istədi. Sonra biz səfərimizə davam etdik və Xios adasına çatan kimi fustalar barədə narahathlığımız olduğundan, xioslu Georgi ilə birlikdə adaya çıxdıq. Bu adanın hər bir tərəfində bu quldurları pusmaq üçün daşdan qüllələr ucaldılmışdı. Bizə deyilənə görə, bu qüllələrdən birinin yanından bir neçə gün bundan əvvəl 4 *fusta* keçmişdir. Onlardan çəkindiyimizə görə biz quru ilə gedərək, 2 *liq*² aralıda yerləşən şəhərə tərəf irəliləməyə başladıq. Xiosdan olan bu gənc məni Aplottaria mahalında, yunan rahibələrinə məssus Müqəddəs Georgi kilsəsinin yanında yerləşən və Papa Sidero Maqnenti adlı qardaşının olduğu evində yerləşdirdi.

Beləliklə, Papa³ məni şadyanalıqla qarşılıdı və o briqantin də həmin günün gecəsi salamat gəlib çatdı. O keşiş mənim adımı soruşduqda, ona afinalı Georq Kalofrona olduğumu bildirdim. Bu ona görədir ki, mənim müxtəlif əlaqələrim arasında Afina tacirləri ilə sıx işgüzar münasibətlərim var idi. Mənim Kiprin Nikosiya şəhərində yaşayan Mikali Sartor adlı afinalı gənc tərəfdaşım var idi və o, öz ölkəsi və evləri haqqında mənə həmişə danışardı. Bir dəfə o mənə 10 yaşlı Georgi adlı qardaşının olduğunu, onun evlərini tərk etməsi və bir daha onun barəsində heç bir şey eşitməmələri haqqında danışmışdı. Bu hadisə təxminən 20 il əvvəl baş vermişdi. Mən onun bütün qohumluqlarını, onun evlərini və nə lazımsa hər şeyi dərindən öyrənərək, özümü onun qardaşı Georgi

¹ Yelkən və avarlarla təchiz olunmuş bırdorlu qayıq növü.

² Təxminən 4,83 km-ə bərabər uzunluq vahidi.

³ Georqun qardaşı keşiş idi.

kimi qələmə verdim. Onun 10 yaşı olanda evdən getdiyini və o vaxtdan 20 il keçdiyini nəzərə alaraq, bu mənim hal-hazırdağı yaşım olan 30-a uyğun gəldirdi. Bu səbəbdən mən özümü Georgi Kalofrona adlandırmışdım – çünki onun soyadı Kalofrona idi və hər hansı bir afinalı məni sorğu-sual etsəydi, mən nə cavab verəcəyimi bilərdim. Beləliklə, məni əhatə edən və mənə etibar edən Afina tacirlərinin çoxu ilə söhbət edərək, mən Böyük Tanrıının mərhəməti sayəsində bu yolla həmişə təhlükədən uzaq oldum.

Beləliklə, mən Xios şəhərində təxminən 10 gün qaldım və bu zaman böyük səylə Anadolunun Vurulla¹ şəhərindən gələn xristian tacirləri ilə dostluq əlaqələri qurmağa çalışdım. Mən çox vaxt bu tacirləri öz hesabına meyxanaya apardığımı görə, onlar mənimlə yoldaş olmağa hazır idilər. Biz Kritdə türklərdən qənimət kimi tutulmuş malların içərisindən 14 kisə xına aldık. Krit əhalisi xinanı Xiosa yollayır və onu orada satırlılar. Beləliklə, biz birlikdə Anadolu torpağına, Çeşmə adlanan yerə gəldik.

¹ İndi İzmir yaxınlığında Urla şəhəri.

II FƏSİL

ANADOLU. KRIM. GÜRCÜSTAN

1539-cu ilin aprel ayı idi. O yerdə *karvansara* adlanan qonaq evi var və bu *karvansaranın* solundakı təpənin üstündə içərisində 50 nəfərədək *yeniçərinin* olduğu daş qala yerləşir. Ertesi gün biz qatırları xına ilə yükleyib, xristian tacirlərinin evlərinin olduğu Vurulla adlı şəhərə yollandıq. Biz orayadək gün yarım yol getdik. Sonra bu ərazini tərk edərək, qatırçıların müşayıti ilə Böyük Türkün yaşca böyük oğlu Sultan Mustafanın yaşadığı Manisa şəhərinə yollandıq. Vurulla şəhərindən orayadək iki gün yol getdik. Beləliklə, biz şərq tərəfdə bağla üzəbzər yerləşən *karvansarada* qaldıq. Şimal tərəfdə isə Sultan Mustafanın hər cümə günü ibadət etdiyi məscid yerləşir. Cümə günlərinin birində mən Sultan Mustafanın məscidə girdiyini gördüm. Onun şəxsiyyətinə gəlinçə, o, qarayanız, ucaboylu, saqqalsız bir gəncdir. Onun biş yeri yenicə qaralmağa başlamışdı. Onu öndə gedən, yaxşı geyimli, təxminən 35-40 atlı müşayiət edirdi, o özü isə ağ saqqallı lələsi və ya qəyyumu ilə gedirdi. Ondan qabaqda hər biri çox uzun və gen aq köynək geyinmiş 9 nəfər piyada gedirdi. Onların hər biri başlarında lələklər, 50-60 oxla yay gəzdirdi. Belə ki, *sipahi* adlanan atlalar məscidin darvazasına yetişdikdə keçid yaradaraq hər iki tərəfdən düzüldülər. Sonra Sultan Mustafa lələsi və nökərləri ilə birlikdə məscidə daxil oldu. O keçərkən hər iki tərəfində duran *sipahilər* “Allah, Allah. Dəvletli Xandıqar ömrini ziyade eylesin”, yəni “Allah atasının ömrünü uzun eləsin” (onun atasına Xandıqar deyirdilər) deyə qışqırıldılar. Onlar Sultan Mustafa keçənədək baş əyirdilər. O, ibadətini bitirdikdən sonra ayağa qalxdı və əhatəsində olanlarla evinə yollandı.

Onun evi hər tərəfi torpaq divarlarla əhatə olunmuş bağın içərisində yerləşir. Bağın şimali-qərbində qapıçılar, yəni gözətçilərin olduğu böyük darvaza yerləşir. Darvaza ilə üzəbzər at

yarışları üçün *meydan* deyilən böyük sahə var. Bu meydanın ortasında başında zərlə örtülmüş misdən alma olan çox uzun və hündür ağacdır. Onlar at çapan zaman bəzən həmin almayı ox atırlar¹.

Dediymə kimi, Manisa şəhərində biz hamımıza məxsus olan və satmaq istədiyimiz xinanı tezliklə sata bilmədik. Belə olan təqdirdə, mən şəriklərimə evə, öz ölkəmə getmək istədiyim üçün az mənfəətlə olsa belə pulumu əldə etməyə hazır olduğumu bildirdim. Belə olan halda şəriklərim mayamı, gəlir kimi kiçik xalça və 50 *aspra*² verdilər. Quldurlara görə yollarının təhlükəli olduğu və heç kimin məndən şübhələnməməsi üçün Manisa şəhərində 8 tay təmizlənmiş pambıq almaq qərarına gəldim, çünki getmək istədiyim şəhərdə pambıq yoxdur və tacirlər oraya adətən, Manisadan pambıq gətirirlər. Beləliklə, mən qatırçılar olan *agosattılərlə* əlaqə yaratmaq və tacir kimi tanınmaq məqsədilə bunu özüm almağı qərara aldım. Pambıqı aldıqdan sonra onu qatırlara yüklədim, qatırçılar və digərləri ilə birlikdə 8 günə Qarahisar şəhərinə çatdıq. Biz yoluñ çokunu təpələrdən, dağlardan, az hissəsini isə düzənlərdən keçdik. Mən pambıq kiselərimi pambıq və digər mallar ölçən böyük ağac tərəzinin olduğu karvansarada qoydum. Özüm isə bitkilərin satıldığı Peseke (?) adlanan *karvansarada* qaldım. Dörd-beş gündən sonra bu pambıqı 6 *dukat* ziyanına satdım.

Bu şəhər dağın ətəyində yerləşir və bu dağın zirvəsində içərisində yeniçərilərin yerləşdirildiyi kiçik daş qala vardi. Sancığbəyin olduğu bu şəhərdə çoxlu xristian ermənilər yaşayır. Şəhərdə *axça* çox aşağı qiymətləndirilir və 75 qızıl *dukata* bərabər tutulur. Mən bu şəhərdə eşşək aldım və erməni və türk tacirləri ilə birgə *kamlot*³ hazırlanan Ankara şəhərinə yola düşdüm. Yolu quldurların qorxusu ilə getdik. Biz Sivrihisar adlanan şəhəri keçərək, ətrafında çoxlu bağların olduğu böyük Ankara şəhərinə

¹ Bu direk *gapaq* (*türk.*), yarış isə *qapaq əndəzi* adlanırdı.

² *Axça* adlanan Osmanlı gümüş pulu. Dörd *axça* bir dirhəmə bərabər idi.

³ Yun parça növü.

daxil olduq. (Yolda olduğumuz 10 günün hamisini dəvə ilə getdik. Mən Qurşunluxan adlanan *karvansarada* qaldım). Bu şəhərin şimalında daş qala var. Şəhərdən bir *mil* aralıda çay axır və əgər yanılmırsa, orada San Petro adlanan erməni monastırı yerləşir. Ermənilərin mənə dediyinə görə, monastrın içərisində Hindistandan geri qayıdarkən, üzərində qiymətli daş-qas ol-duğuna görə Ankara şəhərində öldürülmüş bir fransızın qəbri var. Monastırın ətrafında üzərində bəzisi yunan, bəzisi isə latin hərfləri ilə hər ölüñün adı yazılmış çoxlu mərmər qəbirler var.

Sonra mən Çankırı adlanan şəhərə gətmək üçün digər türk tacirlərinin müşayiəti ilə Ankara şəhərini tərk etdim. Aldığım 25 top *kamlot* və *moxeri* qatırçıların birinin qatırına yükleyib, özüm isə eşşəklə getdim. Biz beş gün yol getdik və Çankırı şəhərinə daxil olduq. Mən *karvansarada* qaldım. Bu *karvansaranın* otaqlarının çoxusu meşə ağacından düzəldilmişdi. Hə-yətdə atlar üçün olan dəmirçixananın qarşısında, qərbə tərəf şərab satılan meyxana vardı. Deyilən şəhər kiçik idi və bağları ilə birlikdə düzən yerdə yerləşirdi.

Bu zaman buraya Əcəm sərhəddi olan Ərzincan istiqamətindən karvan gəldi. Bu karvanda İstanbula ipək mallar aparan çoxlu türk və erməni tacirləri var idi. Bu adamlardan öyrəndim ki, Əcəmin içərilərinə karvan keçirməyə icazə verilmir. Eləcə də, osmanlılar Əcəmin bu yerlərindən gələnlərin mallarını qaçaq mal kimi müsadirə edirlər. Həm tacirlər, həm də zavallı qəriblər o sərhəddə görünən kimi onlardan zəmanət istəyirlər. Bu zəmanəti verə bilməyənləri həbsxanaya salırlar. Beləliklə, bu torpaqlarda böyük qarşıqliq hökm sürür. Onlar, həmçinin Sinyorun icazəsi olmadan Əcəmə getmək istəyənlərə bəyan etmişdilər ki, kim tutulsa, boynu vurulacaq, onun mülkiyyəti isə vuranın ixtiyarına keçəcək. Bu sözləri eşitdikdən sonra bu yolla getməyin qeyri-mümkün olduğu qərarına gəldim. Lakin Böyük Tanrı mənim üçün digər ən təhlükəsiz Qara dəniz yolunu açdı.

Beləliklə, mən Çankırı şəhərindən Qara dəniz sahilində yerləşən Namisso¹ şəhərinə yollandım. Yol üstündə biz ətrafin-

¹ İndi Samsun.

da çoxlu bağları olan Merzifon şəhərindən keçdik və əger səhv etmirəmsə, dörd gün yolda olduq. Biz iki gün rahat yolla, iki gün isə Qara dəniz yaxınlığındakı çoxlu çayları və meşələri olan dağlarla səyahət etdik. Samsun şəhərində gəmilərin yükləndiyi sahilə yaxın olan daş *karvansarada* qaldım. Şəhərdəki evlərin yarısı ağacdan tikilmişdi. *Karvansaranın* darvazasının yanında atları nallayan dəmirçi var idi. O küçənin hər iki tərəfində dükanlar olan meydan yerləşirdi. Trabzona doğru, dənizin sahilində daş qala yerləşirdi. Şəhər çox kiçik idi və qərbə doğru, dənizin yanında yunan xristianlarına məxsus ağacların dükanlar və şərab satılan meyxanalar yerləşirdi.

Sonra mən Kəfəyə getməyə hazır olan, Adanadan və Tarsusdan pambıqla yüklenmiş gəmi tapdim. Bu gəmidə türk və yunan tacirləri var idi. Dənizçilər yunanlar idi. Beləliklə, mən dərhal gəminin sahibini tapdim. Dənizçilər yunanlar olduğundan, onun sahibi mənimlə xoş davrandı və mən onunla razılığa gələ bildim. Mən dərhal Ankarada aldığım kamlotu gəmiyə yükledim və eşşəyimi satdım. Sonra biz Kəfəyə yola düşdük (səhv etmirəmsə, bu 1539-cu ilin iyun ayında baş vermişdi). Kəfəyə birbaşa gedərək əksinə əsen küləklər və sakitliklə müşayiət edilən 18 gün dənizdə olduq. Kəfə şəhəri boyaqçılarına görə da-ha çox pambıq parça istehlak edir. Tacirlərlə birlikdə Qurşunlu xan adlanan *karvansarada* qaldıq. Elə o gün mən duz və digər mallarla yüklenmiş, sahibi sinoplu Xoca Reis olan, Minqreliyaya gedəcək digər yunan gəmisi tapdim. O biri gün mən dərhal afinalı bərberin müşayiəti ilə gəminin sahibini tapdim və məni Minqreliyaya aparmasını xahiş etdim. O, bunu məmnuniyyətlə edəcəyini bildirdi. Beləliklə, mən üçüncü gün o anqorka və *kamlotu* gəmiyə yükledim və dördüncü günü bu gəmidə yola düşdüm. Buradan biz yolum hamisini sahilə yaxın üzdüklə və 16 və ya 18 günə Minqreliya kralı Dadiana mənsub olan, Anakliya adlanan yerə çatdıq. Bu ərazidə yüksək gəmilərin girdiyi böyük çay var idi. Gəmi o sahildə dayandığı zaman içərisindəcə bazar qurulur və mübadilə yolu ilə parça alıb-satırlar. Minqreliyalılar

öz qayıqlarında gəmiyə yanaşırlar və hər biri parçalarla dolu kisə gətirir. Onlar bu yolla alver edirlər.

Minqreliyanın bu yerində duz tapılmır. Gön, qoyun dərisi və digər mallar çox bahadır. Minqreliyanın bu ərazisinə çoxlu sarı mum, kətan sap və Zəyəmdən *kanar*¹ ipəyi gətirilir və onlar eləcə də çoxlu qul satırlar. Ərtəsi gün gəmidəki duz boşaldılmışa və onun Kulaeuropa adlanan ərazidəki Fazis çayı üzərində o günlərdə təşkil olunacaq bazarda satılması üçün qayıqlara yük-lənməyə başlandı. Mən o qayıqlarla bazarın təşkil olunduğu yerə getdim. Fazis adlanan çayda qayıqla 8 gün yol getdik. Çayın hər iki tərəfində ucsuz-bucaqsız meşələr və düzənliliklər var. Ona görə hər gecə qayıq quruya yan alır, səhərlər isə üzməyə davam edirdi. Bu ərazidə çoxlu milçək və ağaçanad var. Əgər üzümü, bədənim və əllərimi örtməsəydim, çox güman ki, sağ qala bilməzdim. Bu ağaçanadlar üstü açıq bədən gördükdə onunla elə davranışırlar ki, qan qanalma zamanı olduğu kimi axır. Minqreliyalılar çox yoxsul geyinir, əyinlərində qısa pambıq paltar və ayağıyalındırlar. Onların ayaqları qoturlu kimi görünür. Onlar başlarına mitraya bənzər papaq qoyurlar, lakin bunlar çox kiçikdir. Şimala doğru çoxlu uca dağları var. Minqreliya əsilzadələri çox uzun paltar, dəri allığı olmayan, təmiz qoyun dərisindən çəkmələr geyirlər, başlarına boyanmış keçədən papaq qoyurlar. Onlar saqqal saxlamır, iberiyalılar kimi uzun biğləri var.

Dediym kimi, ağaçanadların üzündən Kulaeuropa bazarına çatana kimi böyük əziyyətlərə tab gətirdik. Deyilən yer Fazis çayının cənub-şərqində meşəliyin içərisindəki düzənlilikdə yerləşir və təxminən 50 taxta evdən ibarətdir. Buradakı evlərin sahiblərinin çoxu yəhudidir. Bu yəhudilər Minqreliya xalqından olanları qul kimi alıb, yəhudü edirlər və minqreliyalılar da buna etiraz etmirlər. Bazarın qurulduğu meydanın ortasında Müqəddəs Georgi kilsəsi var. Onun günbəzi misdəndir və 2 kiçik zəng qül-ləsi var. İberiyalılar ibadət edirdilər və kilsənin xaricində üzərində 3 və ya 4 xəncər... və 2 qılınc sancılmış taxta dirək durur.

¹ Kanar ipəyi - Qarabağda istehsal olunan ipək parça növü.

Kulauropa deyilən yerdə bir minqreliyalı yaşlı qadınla evlənmiş, Xiosdan olan Zane adlı bir nəfərə rast gəldim. O mənə evində sığınacaq verdi. Mən, həmçinin minqreliyalı qadınla evlənmiş venesiyalı bir nəfərə də rast gəldim. Onun adı Bernardo Moliner idi. 45 yaşlı həmin kişi mənə Venesiyada dəyirmançı olduğunu və burada, Minqreliyada üç övladı - iki oğlu və minqreliyalıya ərə getmiş bir qızı olduğunu bildirdi.

İndi çoxlu yoxsul adam və digər İberiya tacirləri bu bazara gəlir və pul işlətmədən ipək parçanı paltara dəyişirlər. Bu yarmarka 3 gün davam edir və sonra hamı dağlışır. Orada yalnız yəhudü ailələri və 10 və ya 12 minqrel ailəsi qalır. Mənim qeyd etdiyim kimi, yarmarka qurtaran kimi Trabzondan olan yunan taciri Kaloceronun müşayiətilə Fazis çayını keçdik və İberiyanın Başkanı Açıq¹ kralına məxsus Kutaisi şəhərinə yollandıq. Biz yol boyu çoxlu bağların yanından keçərək, iki gün yarım yol getdik. Sonra biz taxta körpüdən keçərək, Kutaisi adlanan şəhərə daxil olduq. Bu çay həmin şəhərin yanından axır, şimala doğru təpənin başında içərisində kilsə olan daş qala ucalır. Cənub-şərqə doğru çayın o biri sahilində kralın atlarını çaplığı çəmənlik yerləşir. Kral çayın yanında ona məxsus olduğu söylənən, qübbəsi olan evlər tikdirirdi. Bununla belə, bu şəhərdə evlərin çoxu ağacdandır və burada çoxlu bağ var.

Mən Kalocero ilə birlikdə mənimlə yaxşı yoldaşlıq edən trabzonlu zərgərlərin evində qaldım. Bu şəhərdə parçanın hər beş topundan birini vergi kimi verirlər. Bu şəhərin sikkələri türk *aspraları* kimi idi və «*təngə»* adlanırdı. Üzərindəki möhürüн ya-zılarının bəzisi İberiya hərfləri ilə idi. Deyilənə görə, kral *aznavur* adlanan 7 min atlı saxlaya bilər. *Aznavurlar* bizim çoxumuzdan iridir və onların uzun qara bliqləri var, saqqallarını qırxırlar. Onlar kobud pambıq parçadan çox uzun corab, corabların üzərindən mahud tuman, qoyun dərisindən çəkmələr, evdə toxunmuş kobud pambıq parçadan sıriqlı köynək geyir, pambıq parçadan olduqca uzun qurşaq bağlayır və başlarına uzun, sıvri başlıqlı keçə papaq qoyurlar. Bu keçələr boyanmışdır. Onların silahları *qu-*

¹ Bax: bioqrafik şöhrətlər.

linc, nizə, qalxan, ox, yay, dəmir toppuz, zirehli geyim, jilet, yarım dəbilqə, dəmir əlcək idi və üzərində oxun deşə bilmədiyi, qalın, ipək örtüklü gözəl atlardan ibarətdir. Beləliklə, *aznavurlar* döyüş meydanına gedən vaxt bütün bu silahları özləri ilə götürür-lər. Kutaisi adlanan bu şəhər çox kiçikdir.

Yeddi-səkkiz gündən sonra biz Qori adlanan digər şəhərə yola düşdük və çoxlu çeşmə və meşələri olan uca dağlardakı palçıqlı yollarla dörd gün yol getdik. Qori şəhərindən bir günlük məsaflədə çox hissəsi xarabalıq olan, dağın başında ucalan qalanın yanından keçdik. Biz yəhudilərə məxsus təxminən 70 evdən ibarət bir yerə gəldik. Bu ərazinin yanından kanala oxşar, şirin sulu çay axır. Bu çay Qori şəhərinin yanından axır. Biz atlarla çayı keçərək, şəhərə daxil olduğ və trabzonluların evində qaldıq. Şəhərin evlərinin yarısı ağacdən, yarısı torpaqdan, bir qismi isə daşdandır. Bu şəhər kiçikdir və şimalda bir hissəsi xarabalıq olan daş qala durur. Bu ərazinin hökməarı kral Luarsabdır. Əyanlarının hesablamalarına görə, onun *aznavur* adlanan 5 min atlısı vardır. Bu şəhərdə yaşayanların yarısı erməni, yarısı da iberiyalıdır. Burada duz yoxdur və onu Sufinin torpaqlarından götürirlər. Səkkiz gündən sonra qatırları yükləyib, Lori ermənisinin müşayıti ilə, Tiflis adlanan şəhərə yola düşdük. Bizim bir gün yarıma getdiyimiz şəhər kral Luarsaba məxsus idi. Bu Tiflis şəhəri çox böyükdür, lakin böyük hissəsi iberiyalıların öz aralarında apardıqları çoxsaylı müharibələrin nəticəsində dağıdılmışdı.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN. ŞAH I TƏHMASİBİN DÜŞƏRGƏSİ

Ertəsi gün biz başqa beş erməninin müşayiəti ilə Sufinin İberiya ilə həmsərhəd olan ilk şəhəri Loriyə yola düşdük. Buradan (Tiflisdən) biz cənub-şərqə və ya cənuba doğru çoxlu quldurların, çoxlu dağların və meşələrlə örtülü təpələrin olduğu yolla 7 gün yol getdik. Kral Luarsab hər il Sufiyə 1.000 *dukat* xərac verir. Lori şəhəri daş qaladır və şimalında qərbdən şərqə çay axır. Bu şəhərin ətrafi erməni kəndləridir. Onlardan bəziləri Sufiyə, bəziləri isə İberianın kralı Luarsaba tabedir. Lori qalasına çatan kimi, mən özümü qalanın rəisi Şah Əli Sultan Çəpəninin oğlu Məhəmməd Xəlifəyə təqdim etdim və mühüm nəticələr verə bileyək görüş üçün məni hökmdarı Sufiyə mümkün qədər tez göndərməsi üçün yardım etməsini rica etdim. Bu sözləri eşidən kimi, qalabəyi dərhal 7 nəfərin məni Sufinin sarayına müşayiət etməsini əmr etdi və atım çox yorğun olduğundan məni apara bilmədiyi üçün mənə başqa at verdi.

O gecə qalabəyi məni çox böyük şərəf və xeyirxahlıqla qonaq etdi və ertəsi gün səhər məni yuxarıda dediklərimlə yola saldı. Biz bütün yolu meşələrlə örtülü çox uca dağlarla təxminən 3 gün gedərək, digər bir yola çıxdıq və təxminən 2 gün təpələrin arasındaki yolla getdik. Sonra biz daha 4 gün düzənliliklərlə səfər etdik. Bu səfər zamanı Naxçıvan adlı şəhərdən də keçdik. Bu zaman İrəvanda¹ olan Sultan Məntəsha üçün Naxçıvanda bir neçə ev inşa edildi. Bu şəhərdən çoxlu bağları olan, Mərənd adlanan kiçik bir şəhərə gəldik. Beləliklə, bizim səyahət etdiyimiz bu

¹ İtalian orijinal mətnində *Ravava* yazılımışdır. Bax: Membre Michele. Relazione di Persia (1542). Napoli, 1969, p.18, 24.

məmləkətin Mərəndədək olan bütün kəndlərində hamısı Sufiyə tabe olan xristian ermənilər yaşayırırdı.¹

Həmin vaxt şahi Mərənd şəhərindən təxminən iki *liq* aralı öz *ordusu*, yeni qoşunu ilə birlikdə çəmənlilikdə çadır qurduğu yerdə tapdıq. Məni müşayiət edən şəxslər məni Lorinin hakimi Məhəmməd Xəlifənin atası Şah Əli Sultanın mənzilinə apardılar. Məni görçək Şah Əli Sultan çox şad və məmənun oldu. O, dərhal at belinə qalxdı, gəlişimi Şah Təhmasib Sufiyə bildirmək üçün saraya yollandı. Sufi bu xəbəri eşitdikdə çox məmənun oldu və Şah Əli Sultana məni 3 gün saxlamağı, sonra Əlahəzrət Sinyorluğun məktubu ilə birlikdə ona təqdim etməyi və öz adətlərinə uyğun olaraq qonaqpərvərlik göstərməyi tapşırırdı. Bu hadisə 1539-cu ilin avqust ayında baş vermişdi.

Ertəsi gün Anadolunun Ərzincan əyalətindən şahın yanına Əli türkmanlarının təxminən 800 ailəsi mal-heyvanları ilə birlikdə buraya gəldilər. Beləliklə, Sufinin sarayının qarşısında silahlı və nizəli 600 bu cür türkman atlısı dayanmışdı. Onlar dairəvi şəkildə çaparaq, hamısı birlikdə “Allah, Allah” qışqırıldalar. Bu, mənim Sufinin sarayına çatan günün səhərisi baş vermişdi. Dediym kimi, bu Əli türkmanları şah çadirdan çıxanadək “Allah, Allah” deyə qışqırıldalar. Sonra o, onların böyüklerinə toplaşmaq əmrini verdi və onlar bir-bir gəlib şahın ayaqlarından öpdülər. Beləliklə, onların hamısı gəldi. Şah onların hər birinə “tac” adlanan papaq və paltaqliq parçalar verdi. Sonra türkmanlar şaha hər biri öz imkanına görə çoxlu heyvan – bəziləri atlar, bəziləri qoç, bəziləri isə dəvələr hədiyyə etdilər. Sonra şah onlara torpaqlarının 3 tərəfinə: bir hissəsinin Xorasan əyalətinə, bir hissəsinin Şirvan, digər bir qisminin isə İraq əyalətinə getmələrini əmr etdi.

Şah Təhmasibi müşayiət edən çadırların sayı çox idi. Mənim gözəyari saydığima görə, onların sayı 5.000 idi. Nökerləri çıxməq şətilə, məncə, onun atlıları 14 min idi. Onun o qədər atı

¹ Bu, əlbəttə, cəfəngiyatdır. Membreni müşayiət edən ermənilərin dediklərini onun şəxsən gördüyü və müşahidə etdiklərindən fərqləndirmək lazımdır.

və qatırı var idi ki, onları saymaq qeyri-mümkün idi. Bütün düzənlilik heyvanla dolu idi.

Qeyd etdiyim kimi, şahın əmrinə əsasən 3 gün keçidkən sonra Şah Əli Sultan məni Sufiyə təqdim etdi və mən də Əlahəzrət Sinyorluğun məktubunu Sufiyə verdim. Bu barədə Portuqaliya kralı Əlahəzrətin Lissabon şəhərindən zati-alinizə olan ilk məktubumda ətraflı məlumat vermişəm. Sonra Şah Təhmasib Sufi buranı tərk edib, *ordusu* ilə birlikdə Marağa istiqamətində yola düşdü.

Bununla belə, Əlahəzrət cənabınızın nəzərinə Sufi sarayının adət və ənənələri haqqında daha müfəssəl məlumat üçün bunu deməliyəm ki, burada divarla dövrələnmiş həyət kimi, barmaq yoğunluğunda kəndirlə əhatə olunmuş, iki girişi olan dairə yaradılmışdır. Kəndir hər üç addımdan bir ağac dirəyə bərkidilmişdir. Bu dirəklərin başında kəndirin keçdiyi dəmir halqa var. Dirəyin aşağısında isə yerə bərkidilmiş dəmir ucluq var. Bu dirəklər yarıml *rod*¹ uzunluğunda idi. Beləliklə, onun sarayı bu cür quruluşda idi. Bu kəndirin içərisində onun çadırları yerləşirdi. Bu kəndirdəki girişdən keçərkən ön hissədə və onunla üzbəüz onun *divanxana* adlanan rəsmi qəbul yeri yerləşirdi. Bu yer 3 çadırdan ibarətdir. Biri digərinin arxasında yerləşən çadırlardan ikinciçi çox böyükdür. Onun içərisində tağtavan formasında zərli ağac parçalarından düzəldilmiş və üzəri al-qırmızı parça ilə örtülmüş, "otaq" adlanan yer var. Parçanın üzərində ipəklə tikilmiş yarpaqvari naxışlar var. Yerdə yun haşiyəli qırmızı keçə sərilmüşdi və bu keçənin üstünə çoxlu heyvan və ağac yarpaqlarının təsviri olan zərif ipək xalçalar salınmışdı. Sarayın üçüncü çadırında o, hava soyuq olmayanda yatır. Üçüncü çadırdan sonra onun uzun otaq formasında olan, müxtəlif çubuqlu parçalardan ibarət şəxsi otağı yerləşirdi. Beləliklə, onun sarayı bu cürdür.

Qəbul üçün nəzərdə tutulmuş birinci çadırda o, vassalları ilə birlikdə ayləşir. Birinci çadırın dörd tərəfində bir cərgədə sultanlardan ən şöhrətli olanları otururlar. Bu sultanların arxasın-

¹ Təxminən 5 m-ə bərabər olan uzunluq vahidi.

da azacıq məsafədə digər daha aşağı mənsəbli sultanlar, bu sultanlardan da arxada cərgə-cərgə süvarilər olan *qorçılər* əyləşirlər. Bu qayda ilə divanxana yerdə əyləşən adamlarla tam əhatə olunurdu. Bunlardan ən şöhrətliləri günün şüalarından qorunmaq üçün “*sayebən*” adlanan böyük çətir tuturdular. Digərləri isə şah öz otaqlarına gedənədək bütün günü yerdə əyləşirdilər. Onun əhatəsində çadırını bayırında, əllərində barmaq yoğunluğunda, 2 dirsək və daha uzun, gümüşü ucluğu və azacıq zərli və ya rənglənmiş dəstəyi olan çubuq tutan və *yasavul* adlanan qapıcılar dayanırdı.

Bunların arasında şaha daha yaxın dayanan mənim tanışığım 6-7 *yasavul* var ki, girişin ağızında dayanır və şah kimləsə söhbət etmək istədikdə, onlar həmin adamı çağırmağa gedirlər. Buna görə də, bu 6-7 nəfər “*müsahib*” adlanırlar, yəni şahın dostu və sevimliyi. Bunlar aşağıdakılardır: Qara Xəlifə Şamlı adlanan şəxs qara saqqallı, qarayanızdır. O, yaxşı at çapır və cəsur adamdır. Şah ona böyük rəğbət bəsləyir. Qara Xəlifənin şahın qardaşı Bəhram-mirzənin qulluğunda olan 2 qardaşı var. Qara Xəlifənin çalması üzərində ox gəzdirən qardaşı Bəhram-mirzənin *yasaqisi*, digəri isə onun *qorçisidir*. Qara Xəlifənin biri Təbrizdən, digəri isə Şirvandan olan iki arvadı var. Təbrizdən olan arvadından iki oğlu, *qorçı* və *yasavul* oğluna əra getmiş bir qızı var. Əhməd adlı 19 yaşlı oğlunu şah özünə *qorçı* götürmüştür. Xan Mocassal (?) adlı digər oğlu isə kiçikdir və hərfləri öyrənir. Şirvanlı arvadından bir yaşlı oğlu var. Qara Xəlifənin əvvəllər digər arvadı da varmış, lakin ondan ayrılmışdır. Ondan da 7 yaşlı bir oğlu var. Onun evi Təbrizdə, *buğra*¹ satılan və “*meydan*” adlanan yerin yaxınlığında yerləşir. Buğranın yaxınlığında, qərbə doğru dar küçəyə aparan darvaza var və qarşıda onun evinin yaxınlığında Hüseyn İbrahim Ağa adlı *qorçı* yaşayır. Beləliklə, onun evinin həyətində qapıdan girdikdə onun qəbul otağı, onun da arxasında mətbəx yerləşir. Mətbəxdən sonra *karvansaraya* bitişik divar, solda isə atlar üçün tövlələr yerləşir. Həyət kiçikdir,

¹ İki hörgüclü dəvə.

onun kiçik bağı da var. Digər tərəfdə onun günortalar yatdığı otaq yerləşir.

Dediyim kimi, *yasavullar* divanxanada dayanırlar. Bu çadırlardan 30-35 addım arxada onun yatdığı otaqlar yerləşir. Hamamdan başqa bu otaqların hamısı günbəzli olaraq bir-birinə oxşardır. Bu günbəzin üstünü bəzən ağ, bəzən də qırmızımtıl keçəylə örtürlər. Girişin ağızında təxminən 5 nəfər yaşılı kişilərdən ibarət qapıcılar dayanırlar. Qərbə doğru içərisində rəssamlar olan və yuxarıda təsvir etdiyim kimi, al-qırmızı örtüklü digər günbəz yerləşir. Şahın sarayının çölliündəki mətbəxdən başqa çadırlar təchiz edilir. Onlardan sonra ən sevimli əyanların: qardaşları Bəhram-mirzə və Sam-mirzənin, Üskü seyidlərinin və digərlərinin çadırları yerləşir. Göz işlədikcə uzanan bu çadırlar küçələrlə nizamlı şəkildə düzülmüşdür.

Şah sarayda əyləşən kimi hamı əyləşir, o, duran kimi hamı ayağa qalxır. Səhərlər öz otağından divanxanaya gedərkən onun müşayiətində əllərində polad təbil tutaraq və Allahı mədh edərək, “Səd hezar lənət bər Ömər, Osman, Əbu Bəkr” deyən, Ömər, Osman və Əbu Bəkrə lənət yağıdırən iki adam olur və onlar şah taxtında əyləşənədək onun ardınca gedir və ucadan qışqırırlar. Sonra sakitlik çökür. O, öz otağına qayıtməq istədikdə onlar eyni qayda ilə o, otağına daxil olanadək bərkdən qışqırırlar. Onun qardaşı da saraya getmək istədikdə, *təbərrəyi* adlanan bu adamlardan biri o, əyləşənədək eyni qayda ilə qışqırır. Burada, həmçinin Üskü seyidləri, onun vəziri və xəlifəsi Qazi Cahan, şahın fərmanlarını möhürləyən Şahqulu Xəlifə Möhrdar da vardır. Gözündə bir qədər qüsürü olan bu möhrdar qısa saqqallı və xeyli kök adamdır. Onun oğlu şahın *pərvanəçisidir*. Onun evi Təbrizin şərqində, çayın sağ sahilindəki hamamla üzbəüz yerləşir. Ağsaq-qal *Qorçibaşı* da *təbərrəyinin* qışqırığı ilə müşayiət olunaraq gedir. Onun Təbrizdəki evi qərbə tərəf, hamamın yanındadır və onun həyətində, həqiqətən də, gözəl bağ var. Bu böyük zadəganların da osmanlılara lənət yağıdırən bir və ya iki *təbərrəyiləri* var.

Öz hekayətimə qayıdaraq, qeyd etməliyəm ki, qayıdar-kən, şah tərəfindən təyin olunan üç gün keçən kimi Şah Əli

Sultan məni onun hüzuruna apardı. O vaxt o, içərisinin hamısı ağac yarpaqları formasında kəsilərək bəzədilmiş və döşəməsi çox qiymətli xalçalarla döşənmiş, gözəl çadırları olan divanxana-da idi. Şah Xorasanın çox qiymətli keçəsi olan *təkyə-nəməd* üzərində oturmuşdu, onun yanında qını şir dərisi şeklinde bəzədilmiş qılınc, kaman və 4-5 ox var idi. Onun bir tərəfində vas-salları, digər tərəfində, əgər yanılmırımsa, onun qardaşı Bəhram-mirzə, Üskü seyidleri, Qazi Cahan, Gökçə Sultan, Şahqulu Xəlifə və Qorçibaşı əyləşmişdilər. Digərləri isə yadimdə deyil. *Yasavullardan* Taciatan Mansur (?), Qara Xəlifə, Süleyman Çələbi orada idi. Taciatan Mansur qısa saqqallı, güclü adamdır. Onun təxminən 36 yaşı olar. Burada Köpək-qıran adlı bir *yasavul* da var idi. O, çox güclü, qıسابöylü, qısa saqqallı və yekəqarın idi. Digər bir *yasavul* Keçəl Şahverdi adlanır. *Yasavulların* baş-çısı çalsaqqallı, güclü olan Fərruxzad bəydir. Qısa, qara saqqalı olan Narinci Sultan adlı bir kişi ariq və qarayanızdır. O, kürddür, narinci libaslar geyinir, yaxşı oxumağı və çalmağı bacarır. Onun Bəhram-mirzənin xidmətində olan Şah Xürrəm adlı 19 yaşlı bir oğlu var. Şah indi onu özünə *pərvanəçi* götürmüştür. Haqqında danışılan Narinci Sultan *yasavuldur*. Onun oğlu və qızı olan bacı-sı var. Onun (bacısının) Şah Qulu bəy adlanan 20 yaşı oğlu Bəhram-mirzənin *pərvanəçisidir*. Narinci Sultanın bacısının əri İrəvanda olan Məntəsha Sultandır, bacısı isə Narinci Sultanın ya-nında yaşayır. Beləliklə, Narinci Sultan bütün geyimlərini, çadırlarını, dəvələrini, qılınclarını, dəyənəklərini, yazdığı kağıza qədər hər şeyi narinci rəngə boyatmışdır. Digər biri Şah Təhmasibin *qorçı-müsahibi* olan Hüseyn bəydir. Burada uzun, ağ saqqallı Şahqulu da var. Onun evi Üskü seyidlərinin evinə tə-rəfdir və o, Qara Xəlifənin qayınatasıdır. Digər *yasavullara* gəl-dikdə, mən onların adlarını yadına sala bilmədim. Bunlardan biri də Təbriz şəhərinin *daruqəsi* Şahverdi-bəy idi.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Sultan Şah Əli Çəpninin müşayıti ilə şahın sarayına daxil oldum və ona lazımı qaydada təzim etdim. Mən əyləşmək işarəsi aldım və hamı artıq əyləşmişdi. O, mənə oturmaq icazəsi verəndən bir an sonra mən-

dən nə məqsədlə gəldiyimi soruşdu. Mən ona bildirdim ki, Əlahəzrət Sinyorluq sidq ürkələ və dostcasına onun qanuni İmperator olduğunu tam səmimiyyətlə tanıyaraq, onunla dostluq münasibəti qurmaq arzusundadır. Bu məqsədlə o, məni müəyyən təlimat və tapşırıqla və onun səadəti naminə, düşmənləri osmanlıların isə darmadağın olunmasına yönəlmış məlumatların müfəssəl şəkildə təsvir olunduğu məktubu Sizə çatdırmaq üçün Sizin huzurunuza göndərmişdir. Beləliklə, Sufi mənim niyyətimi başa düşən kimi çox şad oldu və mən dərhal üzəri taxta lövhə kimi cildlənmiş, içərisində məktub olan kitabı ona göstərdim. Məktubun bu kitabın içərisində olduğunu bildirdim. Onun qardaşı Bəhram-mirzədə Qara Xəlifənin verdiyi kitab vardi. Üzlüklərin ikisi də eyni olduğuna görə məndən məktubun hansı tərəfdə olduğunu soruşdu. Mən onun yerini göstərdim. Qara Xəlifə kiçik biçaq götürdü və üstdəki dərini və lövhəni kəsdi. Yapışqanla möhkəm yapışdırılmış məktubu görənlərin hamısı çox şad oldular və məktubu kitabdan ayırdılar. O, kitabı digər lövhəsindən bir hissəsini kəsməyə başladı. Orada da digər bir məktubun ola biləcəyini fikirləşdi, lakin oradan taxta lövhə çıxdı. Sonra o, kitabı mənə verdi, məktub isə onda qaldı. Bu vaxt Qorçibaşı dedi: “Bütün xalqların bir, frankların isə iki gözü var” deyənlər yanılımayıblar”.

Beləliklə, Sufi məndən hansı yollarla səyahət etmiş olduğumu soruşdu. Ona mənim sərhəddi necə keçə bilməyim və bu cür təhlükələrdən yayına bilməyim çox böyük iş kimi görünürdü, xüsusilə ona görə ki, Türkün sərhəddindən bir nəfər də olsun buraxmamaq üçün etdikləri səylərdən xəbərdar idi. Beləliklə, mən ona səyahətimi danişdim və o, çox məmnun qaldı. Sonra məndən kim olduğumu soruşdu. Mən ona venesiyalı olduğumu dedim. O məndən ata-anamın, bacı-qardaşımın olub-olmadığını soruşduqdə ona ata, ana və qardaşımın olduğunu, Venesiya əsilzadəsi olduğumu və görkəmimdən də sezilə bilən 30 yaşım olduğunu söylədim. Söhbətimiz qurtaran kimi o mənə evə gedib, istirahət etməyimə izin verdi və məni Şah Əli Sultana tapşırıdı. Sonra o mənə paltarlar, 80 *dukat* pul və at verilməsini əmr etdi.

IV FƏSİL

MARAĞADAN TƏBRİZƏ DOĞRU

Bələliklə, 2-3 gün keçdikdən sonra o, Mərənddəki bu yerdən Marağaya doğru yollandı və mən Şah Əli Sultan Çəpni-nin yanında qaldım. Çalsaqqallı, 60 yaşlı bu Sultan çox güclü adamdır. Onun üç oğlu var. Onlardan biri Məhəmməd Xəlifə, biri isə Dədə bəydir. Üçüncü oğlu atası ilə yaşamadığına, Vəramində anasının yanında qaldığına görə, mən onun adını xatırlaya bilmirəm.

Onların öz dillərində “ordu” dedikləri qoşun bir yerdən başqa yerə hərəkət etmək istədikdə, o zaman gecə yarısı onlar kralın dəvə və qatırlarına “ışıq” adlandırdıqları yanana məşəllərin köməyi ilə yüklenirlər. Bu, eni üç barmaq, uzunluğu yarım *rod* olan möhkəm ağac dirəkdir. Həmin dirəyin başında eni bir *ovuc* dairəvi dəmir lövhəcik və onun ətrafında yarım *ovuc* hündür-lükdə zərif dəmir şəbəkə var. Onun içində mənbəyi Şirvanda olan və «*nəft*» adlanan yağı hopdurulmuş köhnə əski parçaları qoyular. Onlar bu parçaları odlayırlar və o güclü alov saçaraq 3-4 saat yanır. Məşəl gecə görünən kimi hamı cəld yüklenir və alovu müşayiət edərək, bir-birinin ardınca gedirlər. Şahın çadırları qurulan yerdə hamı öz mənsəbinə görə yerləşməyə başlayır. Hərə öz məziyyətinə görə, kimisi saraya yaxın, kimisi isə ondan mü-əyyən məsafə aralıda yerləşir. Bələliklə, onlar bir-birinin ardınca gedirlər. Həmin *ordunun* başlangıcında olan bazar meydanında öz çadırlarında sənətkarlar, tacirlər və yemək üçün mətbəxlər yerləşir.

Şahın sarayı gecə yarısı sökülmür və *ordu* bir-birinin ardınca karvan kimi 4-5 *liq* yol gedir. Şahın çadırlarına gəldikdə, onlar dayanmalı olduqları yerə gedəndə özləri ilə hər şeyi aparırlar və birinci yerdə bunu hələ yükledikləri vaxt, digərinin yüklenməsi guman ki, artıq 3 saatdır davam edir. Şahın düşərgə salmaq üçün münasib yerləri bilən, çadırların qurulmasını təş-

kil edən və onun əmr etdiyi yerdə şahın çadırlarını quran xidmətçisi var. Şah sarayı üçün özü ilə üç dəst avadanlıq aparır. Belə ki, Mərənd yaxınlığında salınan birisi yerində qalır. Sonra digər saray avadanlığı yüklənmiş dəvə və qatırlar yollarına davam edirlər. Şah günorta bir və ya iki saat yatır. Bütün *ordu* ayaqda olur və şahın dəvələrinin ardınca gəlir. Sonra əmirler silahları ilə birlikdə, *qorçılarsa* at belində şahın çadırının yanında dayanaraq, onun çıxıb ata minməsini gözləyirlər. O, ata minmək üçün çadırdan çıxdıqdan sonra *təbərrəyi* adlanan adamlar döyüş havası çalır və osmanlılara lənət yağdırı-yağdırı irəlidə piyada gedirlər və o, qurulmuş digər çadırlara daxil olanadək qışqıra-qışqıra gəzib dolaşırlar. Bundan sonra onlar geridə qoyduqları digər çadırları yiğisidirlər və axşama doğru öz rütbələrinə görə gəlib çıxırlar. Bu tərzdə *ordu* sarayla birlikdə hərəkət edir.

Bu *ordu* gündən-günə onun bütün əyalətlərindən gələnlərin hesabına artır və bu adamlar hər şeyləri, arvad-uşaqları ilə birlikdə gəlirlər. Onların hamisinin üzərində un, arpa, piy, yəni yağı, mətbəx avadanlığı, çadırlar, xalçalar, paltarlar və silahlarını daşıyan dəvələri var. Onlar hər şeyi özləri ilə apararaq, evlərini boş qoyurlar. Hər əyanın 20-dən 30-a qədər qatırı, 50-60 dəvəsi var. Lakin süvarilər olan *qorçılərin* ən zavallısının 4 və ya daha çox dəvəsi, 3-4 atı və qatırı var. Bu *orduda* saysız-hesabsız malqara və nökərler var.

Şah atla gedən zaman *şatır* adlanan 10 nəfər piyada onun önünde gedir. Onların hər biri dizlərinə qədər ağ mahud tuman geyinir və başlarına lələk, kəmərlərin önünə zinqirov taxırlar. Belə adamlar həmişə onun vəziri Qazi Cahani, Üskü seyidlərini, Qorçibaşını, bəzən də onun qardaşı Bəhram-mirzəni müşayiət edirlər. Öndə onların “ələm” adlandırdıqları, nizayə iki ucdan bağlanmış qırmızı, enli parça və nizənin ucunda yerləşən, içərisində misdən kəsilmiş zərli hərflərlə “Əli vəli Allah, la ilah illa Allah; Əli vəli Allah va Allahu əkbər” sözləri yazılmış dairənin olduğu bayraqlar aparılır. Onları əllərində at belində gəzdirlər və adamların hamısı gedir, təxminən 5 və ya 6 ... Nə qədər bayraqlar aparılırsa, orada o qədər krallıq iştirak edir və bu ya-

zinin altında iki uclu, qırmızı ipək parçadan bayraqlar var. Onların ardınca piyadalar, sonra yuxarıda qeyd etdiklərimin müşayiətində şah, sonra əyanlar, süvarilər olan *qorçılər* və deyilən *ordu* keçib gedir.

İnsanlar bunu gördükdə onlara keçmək üçün yol verirlər. *Yasavullara* öndə gedərək, şahın keçməsi üçün yolu boşaltmaq səlahiyyəti verilib. Onu görənlərin hamısı başlarını aşağı əyib, "şah, şah" deyərək təzim edirlər. O, hər hansı bir kəndin yanından keçərkən, 100 və ya 200 kəndli öz arvadları ilə birlikdə şahı çalğı alətləri ilə qarşılıyır və Tanrıni mədh edərək, "*La ilah illa Allah*", yəni "Allahdan başqa Tanrı yoxdur" deyirlər. Onlar kəndin başçısı və ruhanisi olan *xəlifə* ilə birlikdə digər mərasimləri də icra edirlər.

Ordunun yarısından çoxu keçdikdən sonra şahın hərəmləri gözəl atlarda keçib gedirlər. Onlar kişilər kimi at çapır, onlar kimi geyinir, lakin başlarına papaq deyil, ağ örpek örtürlər. Bu hərəmləri 10-12 *eşikağası* adlanan qoca kişilər müşayiət edir. Mən təxminən 14-15 olan bu hərəmlərin üzlərini tam görə bilməsem də, gözəl olduqlarının şahidi oldum. Görünə bilən hər şey gözəl və cazibəli idi. Bəzən onlar sürətlə çapır, atlarını tullandırmışla və başqa bir çox məharətli fəndlər edərək, möcüzələr göstərirdilər. Onlar şahın çadırları olan sarayın arxasında gedirdilər.

Əyanlardan bəziləri şahinlərdən çox xoşlanırlar. Xüsusən şahın iki qardaşı - Bəhrəm-mirzə və Sam-mirzənin çoxlu şahinləri var. Şah Təhmasib quşlarla və itlərlə ova getməkdən deyil, yalnız müəyyən çaylar axan dağlara gedərək, ən böyükü bir yarım ovuc olan kiçik qırmızı və qara balıq tutmaqdən xoşlanırdı. Beləliklə, şah istəmədiyinə görə onun şahinləri yoxdur. Onun qardaşı Bəhrəm çox eylənen və həmişə evində şənlik quran, qəribə bir adamdır. O, çoxlu su, darçın və ədviiyyat spirti içir. Onun çoxlu yaraşıqlı və gözəl geyinmiş pajları var. Onlardan Əli Can adlı birisinin çalması üzərindəki daş-qaşı o qədər çoxdur ki, qıymətləndirmək qeyri-mümkündür. Digər qardaşı Sam-mirzə də yalnız şahinlərdən xoşlanır. Şah Sam-mirzəyə hakimiyyət ver-

mir. Onun yalnız bir titulu var, buna görə onu “Konstantinopolun imperatoru” deyə çağırırlar. O, saqqal saxlamır. O, 28 yaşında, güclü, qıسابolu gəncdir. Onun yenicə ələ keçirdiyi Şirvana kral təyin etdiyi Əlqas-mirzə adlı digər bir qardaşı da var. Şahın evində ərə vermek istəmədiyi bir bacısı da var. Onun dediyinə görə, o, bacısını Mehdinin arvadı olmaq üçün saxlayır. Bu Mehdi, Əli və Məhəmmədin nəslindəndir. Onun dediyinə görə, bacısını bu əsasla saxlayır ki, o, hökmdardır və Məhəmmədin əsl naibidir. Beləliklə, o, Mehdi üçün yəhəri tünd qırmızı məxmərdən, nalları gümüş, bəzən də təmiz qızıldan olan ağ at saxlayır. Heç kim bu atı minmir və onu bütün atların öündə qoyurlar.

Tövləyə baxan xidmətçi *miraxur* adlanır. O, başına sarqisız məxmər papaq qoyur. O, həmin sarayda, çadirlardan bir qədər arxada bütün atları cərgə ilə yerləşdirir. Onlara nökərlər qulluq edir. Onlara yaxşı baxılır və bütün atların çulları var. Atlara yeməyi torbalarda verirlər. Yeyib qurtardıqdan sonra torbalar onların başından götürülür və yüyən geydirilir. Onlar yüyənin aşağı hissəsini yəhəri möhkəm saxlayan bəndə bərkidir və beləliklə, atların hamisinin başları dik durur. Onun bu zaman yanında olan atlarının sayı mənim saydığımı görə, 89 idi.

O zaman şahın arvadı yox idi, lakin biri Xorasanda, digəri isə Shiraz və ya Yəzddə olan iki oğlu var. O, bacılarından birini Şirvandan şimalda, Çərkəzistana yaxın gürçü krah Ləvənd bəyin Zəyəm şəhərinin yanındakı yerin hökmdarına ərə vermişdi. Əgər yanılmıramsa, bu hökmdar Şəki bəyi adlanır. Digər bacısını Bağdad hüdudlarında olan Abdulla xana ərə vermişdi. Eşitdimə görə, digər birini və ya əmisi qızını yuxarıdakı Şahqulu Xəlifəyə ərə vermişdi.

Sufinin adamları, bütün sufilər gecə-gündüz başlarına onun babasının qoyduğu 12 zolaqlı, *Sultan-Heydəri* adlanan qırmızı papaq qoyurlar. Sonralar Şah İsmayııl bu papağın biçimini dəyişdi.

Şaha yaxın olanlar, onun ən sevimililəri və onunla tez-tez ünsiyyətdə olanlar başlarına qara, qırmızı və yaşıl məxmərdən papaq qoyurlar. Onların paltaları osmanlılarıninki kimi dar deyil,

*paycamı*¹ kimi gendir. Şahın bütün *qorçiləri* qını qızıldan olan qıllıncı, müəyyən igidlik göstərmiş *qorçılər* və eləcə də bütün əyanlar firuzə ilə bəzədilmiş qızıldan *xəncər* gəzdirlirlər. Onlar firuzə və yaqtla bəzədilmiş qızıl kəmər də taxırlar. Onlar mənim tez-tez gördüğüm Yəzd şəhərində istehsal olunan zərxara və məxmər geyinirlər. Onlar həmçinin başlarına qoyduqları çalmaların üzərinə firuzə və yaqtla bəzədilmiş qızıl zolaq da taxırlar. Bəziləri üç və ya dörd qızıl zolaq vurur. Onlar aşağısı qiymətli daşlarla bəzədilmiş qızıl lələklər də taxırlar. Şah şənliklər keçirdiyi zaman onların hamısı belə geyinir.

Beləliklə, Şah Təhmasib Marağa deyilən yerə qədər olan 12 və ya 16 *liqlik* yolun hamisini atlara yolda arpa verilmədiyi üçün otlqlarla getmişdi. Şah həmişə əlində dəyənək mühərribə meydanındaymış kimi at belində gedirdi. Şahın gözəl at çaplığından şahidi oldum. Beləliklə, bütün bunlar əgər yanılmırımsa, 1539-cu ilin sentyabr ayında olmuşdu.

Bir neçə gündən sonra o, yenə məni öz hüzuruna, oturduğu qəbul çadırına çağırıldı. Yuxarıda adını çəkdiyim sultanların əhatəsində olan şah sözünə məndən Əlahəzərət Sinyorluğun yaratdığı *liqanın* nəticələri, onun gücü və frankların torpaqlarında baş verən bütün hadisələr barədə danışmağımı xahiş etməklə başladı, çünki o, bunları eşitməyə can atırdı. Mən ona Əlahəzərət Sinyorluğa yazdığını məktuba uyğun olaraq mənə münasib görünənləri dedim. O mənə göndərdiyim məktublardakı kimi cavab verirdi. O məni gecə düşənədək qəbulunda saxladı. Sonra mənə getməyə izin verdi və mən getdim.

Onun özü isə zirvəsində şirin su nohurlarının olduğu Marağa dağlarına yollandı. Mənim təsvir etdiyim kimi, bu nohurlarda çoxlu balıq olur. Şah balıq tutmağa yollandı. Balıqçıların başçısı Hüseyn bəy Çəpni idi. Səhərlər şah yerindən qalxır, al-qırmızı köynək və qısa tuman geyinir və başına *Sultan-Heydəri* qoyur. O, 20-30 nəfər ən sevimli lərinin əhatəsində gedir və onların hər biri balıqçılarda olduğu kimi, nazik qarğı aparırlar. On-

¹ Yüngül, gen şalvar.

lar bütün günü qarğıya keçirilmiş qarmaqla balıq tutur və bundan böyük həzz alırlar. Beləliklə, onların hər biri tutduqları balıqları şahın ixtiyarına verir və bir yerə toplayırlar. Sonra şah onu istədiyi kimi, onların arasında bölür, qalanını isə mətbəxinə yollayır. Bu balığın sümüyü yoxdur və onu kərə yağında qızardıb, yeyirlər. Bu çox ləzzətli balıqdır. O, bu dağlar boyunca balıq tutur. Bəzən onlar çayın məcrasını dəyişir və onu başqa səmtə axıdırlar. Birinci məcra boş qaldıqda onlar balığı quru torpaqdan əlləri ilə yişirlər. Beləliklə, o, 1539-cu ilin bütün oktyabr ayını balıq tutaraq bu yerlərdə keçirmişdi.

Sonra o, dağlardan atlarının və ayğırlarının saxlandığı düzənliyə endi və ordusu ilə atlarının saxlandığı bütün kəndlərdən keçib getdi. O, hər bir kəndin kənarında açıq havada 2-3 gün qalırdı. O, bu yerlərdə olan ayğırların hamisinin toplanmasını əmr etdi. Onlar toplanan kimi o, onları bir-bir nəzərdən keçirdi. O, dayçaları şaha olan sədaqətlərinin nişanəsi kimi böyüdüb qayğısına qalmaq üçün vassal və qorçılərinə payladı. Burada o, noyabrın 14-dək qaldı.

Təbrizdən xəbər gəldi ki, şəhərdə vəba xəstəliyi yayılıb və bu xəstəliyə görə o, [Təbrizə dönüşünü] təxirə saldı. O, bütün itlərin qırdırılması barədə əmr verdi. Sonra vəba xəstəliyinin dayanması xəbəri gəldi. Noyabrın 16-da şahın qardaşı Bəhram ovdan ova getməsi üçün icazə istədi və o, buna icazə verdi. O, Üskü seyidlərinin əhatəsində yollandı. O, yola çıxdıqdan sonra şah vassalları ilə divanxanada olan söhbətində dedi ki, “Böyük Allahdan arzum odur ki, sabah elə çox qar yağışın və soyuq olsun ki, Bəhram ov edə bilməsin”.

Beləliklə, Bəhram ova gedən zaman, həqiqətən, elə bir qar yağdı və soyuq düşdü ki, o, bu cür kəskin soyuqdan və dəhşətli qardan az qala donmuşdu. Bəhram əylənmədən geri qayıtdı və soyuqlar üç gün davam etdi.

Beləliklə, şah sarayın Təbrizə yola düşməsinə icazə verdi. Bu cür soyuqda mən çadırda xəz mantiya və əlcəklərlə tab gətirə bilmirdim. Nökərlər qardan donmuş və taxta kimi bərkimmiş çadırları çətinliklə yişidirə bildilər. Onların çadırları yüklə-

məsi və şeyləri qaydaya salmaları mənə möcüzə kimi görünürdü. Bunları görünçə mənə elə gəldi ki, bu insanlar dünyaya elə bu məqsədlə gəliblər. Mən də qarın yağmasına baxımayaraq, onlarla yol gedəcəkdir. Beləliklə, mən Şah Əli Sultan və Şahqulu Xəlifənin ailəsi ilə birgə dəvələrdə getdim. Kiçik uşaqlar dəvələrə mindirilmişdilər. Mən onların bu cür şaxtada mumiya kimि quruyub qalmamalarını heç cürə anlaya bilmirəm. Biz çayı keçdikdə nökərlərin soyunduğunu və yüklenmiş dəvələrin çayı keçməsinə kömək etmək üçün suya girdiklərini gördüm, başqları onların palтарlarını daşıyırdılar. Sonra onlar paltarlarını küləyə verdilər və paltarlar dondu. Beləliklə, mən bu cür çətinlikdə iki-üç nəfərdən başqa kimsənin öldüyünü görmədim.

V FƏSİL

TƏBRİZ. QIZILBAŞLARIN ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ VƏ BAŞ VERMİŞ HADİSƏLƏR

Nəhayət, biz əgər yanılmırımsa, dekabr ayında Təbriz şəhərinə daxil olduq. Şah divanxanaya getmədən iki gün evində qaldı. Onlar Şah Təhmasibin evini yenidən tikmişdilər. Bu ev çox gözəldir, bir tərəfi daş, digər tərəfi isə qalın torpaq divarlarla əhatə olunmuş bağın içərisindədir. Onun şərqə, digəri isə cənub-şərqə tərəf olan iki darvazası var. Şərqə tərəf olan hissədə *meydan* adlanan çox təmiz, düz və geniş bir sahə yerləşir. *Meydanın* ortasında taxtadan düzəldilmiş, başında zərli alma olan dirək var. Şimala doğru bir-birinin yanında iki gözəl məscid ucalır. *Meydanın* şərq tərəfində şah digər daha gözəl məscid tikdirir. Küçənin bu kənarından onların "çay" adlandırdıqları su axır. Digər tərəfdə, cənub-şərqə doğru içərisində bağ yerləşən hasar var. Beləliklə, digər tərəfdə, deyilən meydanın şərq tərəfində şah sarayının qarşısına ketdikdə, onun qardaşı Bəhram-mirzənin evi yerləşir. Cənub-şərqdə olan digər tərəfdə isə, darvazadan 19 addım aralı, küçəni cənub-şərqə aparan körpü var. Bu küçənin başında dördü də bir yerdə yaşayan Üskü seyidlərinin evi yerləşir. Onlar gəncdir. Ən böyüyünün 37–38 yaşı var.

Şah sarayının içərisindəki bağların yolları taxta çəpərlərlə bir-birindən ayrılmışdır. Qapıçılar əllerində dəyənək qapının qarşısında dururlar. Köprüyə yaxın, cənub-şərqə tərəf olan birinci qapıdan keçərkən sağ tərəfdə *qorçibaşının* keşikxanası yerləşir. Sol tərəfdə zərgərkərin olduğu xəzinəyə gedən digər qapı var. Beləliklə, *qorçibaşının* keşikxanasından sonra, siz, dediyim kimi, hər iki tərəfdə cığırlarla ayrılan bağlı görürsünüz. Sonra şahın yatdığı otaqlara tərəf, solda qardaşı Bəhram-mirzənin keşikxanası yerləşir, sağda isə Bəhramın keşikxanasının qarşısında sinəsində ləl-cəvahiratla bəzədilmiş qızıl zəncirdə möhür gəzdirən Şahqulu Xəlifənin keşikxanası yerləşir. Azaciq şərqə tərəf döñərkən, düz qarşida böyük qapı var. Onu keçdikdən sonra sağ tə-

rəfdə onun vəziri Qazi Cahanın keşikxanası, onun arkasında isə daş işləmə ilə tikilmiş, mavi divarı və girişi olan uca qüllə yerləşir. Bu qüllədə üzeri dəri ilə örtülmüş, ikisi bir dəvəyə yüklənən hərbi ehtiyatla dolu sandıqlar var. Bu sandıqların içərisində, mənim gördüyüümə görə, oxlar, yaylor, qılınclar, zirehli geyimlər var. Sonra mənim dediyim kimi, Qazi Cahanın keşikxanasını keçib gedərkən qarşida digər bir qapıya rast gəlinir ki, onu keçmək-lə şahin divanxanasına daxil olursan. Deyilən kiçik qapıdan keçərkən, burada süvarilər olan bütün *qorçılərin* qılıncları ilə yerde oturduqları bir neçə otaq var. Bunu da keçdikdən sonra qərb tərəfdə, solda bir-birinin ardınca yerləşən, xalçaları və dəhlizləri olan, dörd salondan ibarət böyük və gözəl saray var. Qapıların əhəmiyyətinə görə hər birinin önündə qapıçılar dayanır. Bu salonlarda onlar cərgə ilə, bir-birinin yanında, divarlar boyu otururlar. Şahin olduğu otaq çox kiçik və gözəldir, başqa qübbəli otaqlar kimi mavi rəngdədir və yarpaqvari ornamentlərlə bəzədilib. Pəncərələrdə üzərində pəncərə şüşəsindən düzəldilmiş fiqurlara bənzəyən tanış təsvirlər var. İkinci otaq böyükdür. Otaq boyu yüksək mənsəbli sultanlar əyləşirlər. Üçüncü otaqda digər aşağı mənsəbli sultanlar əyləşir. Dördüncü otaqda şahin qulluğunda duran və sultan olmayı gözləyən *qorçılər* yerləşir. Şahin yatdığı dörd otaq bağda şərqə doğru yerləşir. Bu otaqların yanında onun hamamı var. Şərqə doğru meydana açılan qapıdan keçdikdə, hər iki tərəfə alçaq divarlar uzanır. Sonra şimala tərəf döndükdə, sağda sarayın tinindən burulub bir qədər getdiqdə şimal-şərqiət at tövlələri yerləşir. Tövlələrdən aşağıda, düz şərqə tərəf onun mətbəxi yerləşir. Mətbəxdən qərbə tərəf birbaş saraya doğru gedən kəsə yol var və bağın içərisində, sarayın digər tininə yaxın, şimala və ya şimal-şərqə tərəf nizələrin düzəldildiyi və boyandığı otaq yerləşir. Bundan azacıq aşağıda əyanların ibadət etdikləri kiçik məscid var. Beləliklə, dediyim kimi, hərbi sursat saxlanan qüllənin yaxınlığında hər bir tərəfi 38 *el*¹ olan, balıq saxlamaq üçün torpaqda daşlardan düzəldilmiş, gölməçəyə oxşar, dördkünc hovuz var. Onun içərisi şirin su ilə doludur və

¹ Yəni dirsək – 0,5 metrə bərabər olan qədim uzunluq vahidi.

suda hər birinin başında qübbə olan dörd mərmər sütun var. Onun ətrafi rənglənmiş taxta ilə hasara alınmışdır. Şah oraya gedir və balıq tutaraq, əylənir. Burada çoxlu balıq və arxa tərəfində taxta şəbəkədən arakəsməsi və avarları olan kiçik qayiq var. Beləliklə, o, istədiyi vaxt bağa gedir və orada olmaqdan xoşlanır.

Şah məni möhrdar Şahqulu Xəlifəyə həvalə etmişdi və mən bütün bu vaxt Şahqulu Xəlifənin, Qorçibaşının, Qara Xəlifənin, Narincı Sultanın, Tachiatan Mansurun, Qazi Cahanın, Şahverdi Daruqənin, Şah Əli Sultanın və Üskü seyidlərinin evlərinə tez-tez baş çəkirdim. Bütün bu adamlar mənimlə söhbət etməkdən həzz alırlılar, məni öz evlərinə sərbəst şəkildə aparır və mənə bəzən 15-20 gün qalmağa icazə verirdilər. Onlar Avropanadı işlər barədə eşitməkdən məmənunluq duyurdular, çünki bu ölkələr barədə heç nə bilmirdilər. Onların arvadları gözeldir və gözəl geyinirlər. Boyunlarına gözlə, böyük və yumru mirvari boyunbağı taxırlar. Bu xanımlar çox nəzakətlidir və ərlərinin pulsunu onlar saxlayırlar. Ər bir şey almaq istədikdə, pulu arvadından istəməli olur. Qızılbaşların arvadlarına olan sevgiləri böyükdür. Xanımlar kişilər kimi şəhərdə at çapır və nökər əvəzinə qarabaşlarla gedirlər. Onlar başlarına ancaq gözlərinin göründüyü ağ örپək örtürlər.

Bütün dekabr və yanvar ayları hava olduqca soyuq idi və qar yağırdı. Soyuq olduğuna görə onlar səhəngə oxşar, lakin dibi geniş, ağızı dar olan və *təndir* deyilən ocaq qururlar. Onlar *təndiri* torpaqda yerləşdirir, yer səviyyəsinə qədər gəlib çıxan ağını açıq saxlayırlar. Havanın içəri girib, alovlanması üçün torpağın altında *təndirin* dibindəki dəliyə birləşdirilən lağım düzəldirlər. Bu səhəngə onlar odun və ya kömür qoyub yandırırlar. Sonra *təndirin* yanında əyləşir, bəziləri əllərini, bəziləri isə ayaqlarını ona yaxın tuturlar. Hər bir evdə otağın birində bundan var, əks halda onlar 3-4 ay davam edən soyuqlara tab gətirə bilməzlər. Onlar çox vaxt yastı çörək yapılıb, bu *təndirin* içində bişirirlər. Evlərin çoxunda bu, onların sobalarıdır.

Həmin günlərdə Şah Təhmasib Taclı bəyim adlı anasını sürgün edərək, onu Şirazda dustaq etdi. Çünki o, mənim eşitdiyi-

mə görə, anasının onu zəhərləyərək, qardaşı Bəhram-mirzəni şah elan etmək istəməsindən xəbər tutmuşdu. Şah bu məsələdən agah olduqdan sonra onun çox böyük olan əmlakını əlindən almışdı. O, onu yalnız üç hərəmin müşayiəti ilə yolladı və ona dolanması üçün ildə 300 *dukat* pul ayırdı. O, anasını öldürmək istəmədi, çünki atasının vəsiyyətinə görə, nə onu, nə də qardaşlarından heç birini öldürməməli idi.

Şah fevral ayının ilk günündə bayram təşkil edir və bu, üç gün davam edir. Bunun üçün onlar şah sarayının yerləşdiyi meydanda giriş qapıları şərqə baxan çadırları sıra ilə qururlar. Bunun üçün sütunları zərli və six naxışlarla bəzədilmiş çox gözəl çadırlar var. Çadırlar xaricdən ağdır, lakin içəri hissəsinə çoxlu əmək sərf olunub və onlar zərif xalçalarla döşənmişdir. Şah at belinə qalxır, bu meydanda dördnala çaparaq, əlindəki taxta dəyənəklə taxta topa vurur. O meydanda iki dirəyi hədəf kimi basdırırlar. Qardaşı tərəfdə 4 nəfər və özü tərəfdə də 4 nəfərin müşayiəti ilə oynayırlar. Beləliklə, hər birinin hədəf kimi öz dirəyi olur. Şah öz topunu onun dirəyindən, qardaşı isə, həmçinin topun onun dirəyindən keçməsini hədəfə alır. Onlar at çaparaq yumurtadan bir qədər böyük olan kiçik taxta topu vururlar. Onlar bu qayda ilə çaparaq iki saat oynayırlar və saysız-hesabsız döyüşçülər və yerli əhali divarların yanında və küçələrdə dayanırlar. Şahı görərkən başlarını əyərək, "şah, şah" deyirlər.

Bu üç gün ərzində 50-60 nəfər sufi çalğı alətləri və xəlifələri ilə birlikdə kəndlərdən piyada gəlirlər. Onlar meydana daxil olaraq dairə yaradıb, tək-tək, iki-iki, üç-üç və dörd-dörd rəqs etməyə başlayırlar. Digərləri isə Tanrıya və Şah Təhmasibə ünvanlanmış mahnilər oxuyur və çalışırlar. Bu xəlifələrin hər biri əllərində əsa gəzzirirlər. Onların çoxusu şaha hərə öz imkanına görə hədiyyə gətirir: bəziləri 10 qoç, bəziləri quzular, bəziləri isə atlar. Deyilənə görə, şah onların peyğəmbəri olduğuna görə, onların hər il qazandıqlarının onda birini alır. Onlardan elələri var ki, qızları doğulanda "o şah üçün *nəzir* olacaq", yəni o, əhd-peymana görə bəxş edilib, deyirlər. O, həddi-bülüğə çatan zaman bir çoxu onları şaha göstərmək üçün gətirirlər. Şah da bəyəndik-

lərini saxlayır, digərlərini isə geri göndərir. Onların arasında bütün hər şeyini şaha verənlər və onun adı ilə tərki-dünya olanlar da var. Onların bayram etdikləri bu günlərdə bəziləri oturub, “*La ilah illa Allah*” deyirdilər, yəni Tanrıni mədh edərək, *zikr* edirlər. Sonra şah çoxlarına yemək verəndə, özü onun adı yeri olan, üzərinə məxmər çəkilmiş zərli taxtında əyləşir. Onlar onun qarşısına, yerə düyü və qoyun atı ilə dolu 3-4 min qab qoyurlar. Bu qablar o qədər çoxdur ki, 40-50 *ell* ərazini tutur. Düyünün bir qismi qara, bir qismi mavi, bir qismi qırmızı, bir qismi sarı, digər qismi isə ağdır. Onlar düyünü turş, ya şirin və ya bir çox digər növdə hazırlayırlar. Əyanların və onun vassallarının hamısı onun ətrafında çadırlarda əyləşirlər. Onlar yemək yeyəndə artıq axşam olur. Sonra şah öz evinə gedir, hamı da öz evinə dağlışır. Lakin tərif deməyə gələn suflər bütün gecəni şahı mədh edir, oxuyub, çalırlar. Bu, üç gün çəkir və sonra onlar yollarına davam edirlər.

Həmin ay Qara Xəlifənin nökəri məni Təbrizdə *nağara* çalınan meydanda yerləşən evə apardı. Biz küçə ilə gedərkən, mən içərisində ağsaqqallı qoca bir fars tərəfindən düzəldilmiş saat olan ev gördüm. Hündürlüyü dörd, eni iki *ell* olan bu saat rəngli taxtalarla çərçivələnmiş dördbucaq şəklində idi. Saat bu hissələrdən ibarət idi: korpusun baş tərəfində mərkəzdə saatları çubuqla vurulan kiçik zinqirov vardi. Korpusun qabaq hissəsində toyuq böyüklüyündə iki atlı və nizəli kişi və ev sıçovulu böyüklüyündə iki qoyun fiqurları yerləşdirilib. Belə ki, saatın zəngi vurduğu sayda atlılar bir-birilə o qədər vuruşur və qoçlar da bir o qədər buynuzlaşır-lar və bu birdən yox olur. Bu, ay batan vaxt da vurmağa başlayır. Bu saatın digər bir xüsusiyyəti də var. Burada xanımlar və kişilərin talelərini bilmələri üçün müraciət etdikləri deşik var. Onlar bu deşiyə *altun* adlanan mis pul atırlar. Mis pul bu korpusun içi ilə aşağı düşdükcə gurultu eşidilir. Sonra orada kiçik qapı açılır və əjdaha fiquru irəli çıxaraq ağızından dəmir kürəcik çıxarır. Bu qapıdan aşağıda digər bir qapı açılır, oradan da pişiyə oxşar məxluq görünür və həmin kürəcik pişiyin ağızına düşür. Sonra digər bir tərəfdə başqa bir qapı açılır və oradan ilan irəli çıxaraq ağızından yazı yazılmış kiçik kağız parçası atır.

Onlar bu kağızı oxuyurlar və orada yazılınlar onların taleyi kimi qəbul olunur. Mən də öz taleyimi sinadım və kağızımda yazılına görə, mənim tezliklə böyük var-dövlətim olacaq. Beləliklə, mən hələ də onu gözləyirəm. Mən onun sahibində bunu kimin icad etdiyini, yaxud başqa birisində gördüyünü və ya kiminsə bunu ona öyrətdiyini soruşdum. O mənə buna bənzər heç bir şey görmədiyimi, heç kimin öyrətmədiyini, lakin buna ancaq kitablarda rast gəldiyini bildirdi.

Sufi əyanlarının yeməyi adətən, *düyü*, *buğra* (?), *qovurma*, *qalya plov*, *qovurma plov*, *qalya turşusu*, *sarı plov*, *kabab-i cücə* və *şorbadır*. Onların xörəklərinin hamısı düyü ilə bişir, bizdə makaronla olduğu kimi. Onlar qoçun ətini götürür, onu xırda-xırda doğrayır və qaba bir az su töküb, ətlə birlikdə bişirirlər. Onlar soğanı xırda-xırda doğrayıb, ədviviyatla bırgə qoyurlar. Başqa cürə onlar əti kiçik hissələrə doğrayır, onu yaxşı bişirir, sonra isə düyüünün içində birlikdə bişirirlər. Düyüni mavi etmək üçün bir qədər noxud və müəyyən miqdarda acı ot qatırlar. Buna oxşar birisi də var, amma düyüsüzdür, əvəzində bir qədər “zəbib”¹ qatırlar. Digər bir xörəyi yağı, zəfəran və ağ balla birlikdə düyüdən hazırlayırlar. Beləliklə, bütün duru xörəklər düyüdən hazırlanır. Onlar, həmçinin təzə ətdən, yağlı qoyun və quzu, cücə, kəklik və başqa quş ətindən kabab hazırlayırlar, lakin bu çox baha başa gəlir. Quzu bir *dukat*, toyuq bir *mocaniqo*² edir. Onlar dovşan əti yemirlər. Burada çörək, arpa, üzüm və albalı boldur. Digər meyvələr bahadır. Təbrizdə portağal yetişmədiyinə və Şirvandan da gətirilmədiyinə görə bahadır. Nar bahadır, yemiş, həmçinin üzüm mövsümdə ucuzdur və bu fevralla kimi davam edir. Sufilər olduqca çox yeyirlər.

Sultan atla saraya təref getdikdə, ondan qabaqda *şatır* adlanan piyada nökər gedir. *Şatır* dizlərinə qədər olan gen corab, mahud tuman və dizlərinə qədər uzanan ağ köynək geyir. Onun kəmərinin qabağında kiçik zinqirov var. Onun içərisində kiçik

¹ Qurudulmuş üzüm.

² Venesiya gümüş sikkəsi.

xalça olan *futəsini*¹ çiyinlərində gəzdirən digər bir nökər sağ əlində uzun boğazı və lüləyi olan, su ilə dolu gümüş *mehtərə* gəzdirir. O, qabaqda piyada gedir. Onun ox və yayını gəzdirən və irəlidə gedən birisi *ox-yay qorçisi* adlanır. Burada bəzisi atla, bəzisi piyada gedən daha 20-30 nökər olur. Onlar şahın darvazasına çatan kimi çöldə durub, onun qapısına baş əyib yeri öpürlər. Sultan atdan enir və kiçik *mehtərə* ilə çiyində xalça olan *futəni* gəzdirən nökərlə birlikdə saraya tək daxil olur. Çünkü o, *divanxanaya* getmək istədikdə, o, onun ayaqqabılarını çıxartmalı və bayırda dayanaraq onlara göz olmalıdır. Sultan məsciddə ibadət etmək istədikdə, o, onun xalçasını yerə sərir və o, ibadət edir. İbadətdən əvvəl onlar əllərini su ilə yuduqlarına görə bu *mehtərəni* gəzdirirlər. Hamı bu qayda ilə edir. Şah Təhmasib sarayda yemək yeyərkən, əhatəsində olanların hamısına yemək verir və onların qabağına çox yağlı və piyli et və düyü ilə dolu qab qoyurlar. Şahın süfrəsinə qulluq edən və “fərraş” adlanan qulluqçular onların qabağından qalanları yiğişdirir, bayırda çıxır və onun xidmətçisini çağırırlar. O gəlib gümüş və ya çini qabı götürür, ürəyi istədiyi qədər yeyir, qalanını isə boşqabla birlikdə yerə qoyur. Beləliklə, hamı belə edir. Sonra şahın süfrəsinə qulluq edənlər gəlirlər və qabları və kasaları elə yiğişdirirlər ki, gümüş qab və kasadan heç biri itmir.

Şah yeməyə tək başlayır, sultanlar isə ona baxırlar. Sonra o, bütün yeməklərin onun qabağına gətirildiyinə görə, onları hamının arasında bölüşdürürlər. İçkiyə gəldikdə isə, onun *fərraşları* suyu çini və ya gümüş dolçada gətirirlər. Mən iki cür dolça gördüm və şah bunu öz möhürü ilə möhürləyir. İçmək istədikdə onun möhürünü açır, yemək yiğisdirildiğden sonra yenidən möhürləyir. Mən onun sarayında çoxlu şirniyyat gördüm. Şahın belə bir adəti var ki, o, hər gün vassallarına bir dəst, bəzən də üç-dörd dəst paltar paylayır. O, çox bahalı geyimlər xoşlamadığına görə onun paltarları dəyərli deyil. O, Yəzzdə hazırlanmış, gözəl boyanmış, bəzən atlaz və ya zərxara *bokasinlər* (?) geyinir. O, çoxlu pul bəxşisləri də paylayır. O, 100, 200 və 300 *tümən* məb-

¹ Boğça, fitə.

ləğində hədiyyələr verir; bir *tümən* 40 *dukata* bərabərdir. O, *qorçılərinə* çoxlu məvacib verir, belə ki, onlardan ildə 30 *tümən* alanları var. Bəzisi 10, bəzisi 4 və ya 5 *tümən* alır, bu onların ən az alanlardır. Bu da həqiqətdir ki, onların yaxşı atları, yaxşı silahları var və onlar kəsici silahlardır. Onlar dəmir geyimdən başqa heç nə geyinmirlər. Bu günlərdə o, Şah Əli Çəpniyə 100 *tümən* pul verdi, Xoy şəhərini və Van qalasını ona tapşırıdı. Onun oğlu Dədə bəyi özünün *qorçisi* təyin etdi.

Bu günlərdə o, qardaşı Bəhram-mirzəni *ordu* ilə Mesopotamiyadakı kürd əmirinin üzərinə göndərdi. Bəhram-mirzə məni də özü ilə aparmaq istədi və biz yollandıq. Kürd aradan çıxdı və qısa döyüş oldu. Onun qardaşı və oğlu əsir götürülüb, şahın hüzuruna gətirildi. O, onun qardaşı oğlunun boynunu vurdurdu, [qardaşının?] saqqalını. Bəhram-mirzə oranı xaraba qoyma və özü ilə bütün mal-qaranı gətirdi. Şahın bəzi *qorçılərinin* əməliyyata hazır olmayıb, arxada qaldıqlarına görə, Bəhram buunu dərhal şaha yazdı. Şah təcili olaraq Qara Xəlifəni ora göndərərək, arxada qalanların hər birini zinqirov olan eşşəklərin belində üzü quyuğa tərəf oturub şəhərə şahın hüzuruna gəlmələrini əmr etdi. Beləliklə, Qara xəlifə onun göstərişləri və eşşəklərlə birlikdə gəldi. Arxada qalanlar eşşəklərə mindirildi. Onların arasında şah süfrəsinin hazırlayanı da var idi. Onlardan Köpək-qıran adlı birisi şahın çox sevimliyi olduğuna görə bağışlandı. Beləliklə, onlar meydana-şahın hüzuruna gəldilər və hamı onları görməyə gəlmışdı. Şah evindən çıxbı, onları sorğu-sual və mühakimə etməyə başladı. Onlar öz növbəsində onlara qarşı sürülən ittihamlardan təmiz çıxmaga can atırdılar. Onlar eşşəyin belində oturmuşdular və nəhayət, oranı tərk etdilər. Şah onların hər birinə öz paltarlarından bir dəst verilməsini əmr etdi.

Ondan bir neçə gün keçmiş şahın qardaşı Əlqas-mirzənin meşələrə qaçaraq, itaət etməyən yerli hökmədlərlərə qarşı hücumu nəticəsində Şirvandan göndərdiyi üç bayraq, dörd *rübab*,¹ yəni *tənbur* və saman təpilmiş iki yük kəllə gətirilmişdi. Onlar şah

¹ Musiqi aləti.

tərəfindən meydana göndərildi. Orada onları mühakimə edərək, dar ağacına çəkdilər və üç gün-üç gecə nağaralar çalındı.

Bundan sonra, mənim artıq qeyd etdiyim qaydada, onların "bayram" adlandırdıqları tətənə qeyd olundu və şənliklər keçildi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, meydanda çadırlar qurdular və çovqan oynadılar. Ertəsi gün şahın vəziri Qazi Cahan şaha çox böyük hədiyyə verdi. Əgər yanılmırımsa, bunlar çulu zərxaradan, yəhərləri qızıldan, yalnız zərli saplar olan 9 gözəl at, 8 gözəl qatır, 36 çox gözəl dəvə, məxmər, atlaz parçalar, çoxlu çalmalar, gümüş fincanlar, şüşələr, zərli kemərlərdən ibarət idi. Nağd pulun nə qədər olduğunu deyə bilmərəm. Bu o qədər çox idi ki, eşitdiyimə görə, hədiyyənin dəyəri 1.000 *tümən*, yəni 40.000 *dukat* edirdi.

Şahın *təkərək* adlanan dəvələri gözəl və güclü olub türk-lərdəkindən daha yaxşıdır. Bunun kimi, çadırlar, silahlar, oxlar və yaylar da çox gözəl və yüksək keyfiyyətlidir.

Bir gündən sonra şah yeməyə vəziri Qazi Cahanın evinə getdi, üç gün orada qaldı və yenidən evinə qayıtdı. Bütün xərclər bu vəzir tərəfindən ödənilmişdi və mənim gümanımı görə, hər gün üç mindən çox adam onun evində yemək yemişdi.

1540-cı il aprelin birində şahın Təbrizdəki sarayına başlarına "yaşıl papaq" qoyanlardan olan Xarəzm kralı Özbək tərəfindən elçilər gəldi. Xarəzm kralı digər yaşıl papaqlılardan, Übeyd xan Özbəyin qohumu olan kralla döyüşmüdü. O, onun qardaşı və qardaşı oğlunu ələ keçirərək, başlarını kəsdirib, saman təpdirmişdi. Bu Xarəzm kralı həmin başları elçi ilə göndərib, onun vassalı olmaq və onun çalmasından qoymaq istədiyi ni bildirmişdi. Buna görə şah şənlik keçirtdi. Meydanda üç gün-üç gecə *nağara* çalındı və onların başları meydandakı dar ağacına çəkildi. Bir neçə gündən sonra şah Xorasan yaxınlığında Xarəzm kralının yanına elçi göndərdi. Şahın səfiri təhlükəsiz şəraitdə, çoxlu hədiyyə, *tac* və çadırlarla birlikdə yollandı və iki aydan sonra geri qayıtdı. Xarəzm kralının qardaşı və onun müşayiətində olan 40-50 nəfər saqqalsız adamlarla birlikdə geri qayıtdı. Kralın qardaşının özü də saqqalsız idi. Mən onlardan nə üçün

saqqal saxlamadıqlarını soruşduqda, onlar mənə bu irqin saqqal uzada bilməməsi barədə danışdır. Əyanların hamısı, şahın qardaşı böyük təntənə ilə Xarəzm kralının qardasını qarşılıyıb, onu müşayiət etmək üçün şəhərdən kənara çıxdılar və üç gün-üç gecə bu torpaqda *nağara* sədaları ucaldı.

Sonra həmin ayda ona tabe olmayan iki aşağı mənsəbli kurd əmiri gəlib, onun vassalı olmaq üçün ondan calma istədilər. O, həqiqətən də, onlara bunu və çoxlu hədiyyələr verdi və onlar burada bir ay qalib geri qayıtdılar.

Bütün bu vaxt mən yola salınmam barədə israr edirdim, lakin nəticəsi yox idi. Şah Şirvanda, qardaşı Əlqas-mirzənin yanında qulluq etmiş, çox xeyirxah olan Bayram bəy Çavuşlu adlı səfirin mənimlə getməsi barədə göstəriş verdi. Bu məqsədlə şah onun çağırılmasını əmr etdi. Beləliklə, şah məni gündən-günə yubadırdı. Səfir məndən də çox israr edirdi və göndərilməsi ilə bağlı heç bir əlamət görmədiyindən ümidsiz qalmışdı.

Bu ay Qəzvin şəhərinin hakimi olan sultan vəfat etdi. Ömründə şahın onu sultan edəcəyini heç ağlına belə getirməyən bir *qorçini* şah onun yerinə göndərdi. Belə ki, bir gün *qorçi* evində olanda şah onu yanına çağırırdı və o, heç nə duymadan ora getdi. Birdən ona, adətə görə, sultanlıq libası verildi və şah vəfat etmiş sultanın bütün ev-eşiyini: pulunu, qumaşlarını, mal-qarasını ona verdi. Eləcə də ona Qəzvin şəhərinin idarəsini, onun arvadını verdi və bir saatın içində onu hər şeyin sahibi etdi. Hami o gün baş verənləri möcüzə adlandırdı. Bu da həqiqətdir ki, bu *qorçi* çox cəsurluq göstərmış, şaha çoxlu başlar getirmişdi, lakin ona heç vaxt hədiyyə verilməmişdi. Buna görə də o adam heç vaxt şahın lütfünü qazanacağını fikirləşməmişdi. Bu, 1540-cı ilin aprelində baş vermişdi.

Artıq dediyim kimi, bütün bu vaxtda mən şahın sarayında olanların hamısı ilə, xüsusilə də mənimlə *söhbətdən* və öz məclisini mənə göstərməkdən zövq almaq üçün gecələr məni ziya-fətlərinə çağırtdıran onun qardaşı Bəhram-mirzə ilə həmişə yanın və dost münasibətlərdə idim. Onun yanında *tənbur*, *psaltri* (?) və *fleyta*, *dünbək* və kiçik *lira* və bu alətlərin müşayiəti ilə

gözəl oxuyan yaraşlıqlı bir oğlan var idi. Beləliklə, onun məcli-sində Narıncı Sultan, Keçəl Şahverdi bəy, Qara Xəlifə, xorasanlı seyid və gənclərdən üçü də bir-birinin yanında əyləşmiş Əli Can, Şah Xürəm (?) və Şirvandan olan bir oğlan da var idi. Digər, da-ha yaşlı üç nəfər o biri tərəfdə oturmuşdular. Onlardan biri onun bu günlərdə evlənmiş *pərvanəcisi* idi. Bəhram-mirzə o evlərdə böyük ziyafət verir və bayram keçirdiyi *meydanda* çoxlu çadırlar qurdurmuşdu.

Bəhram-mirzənin məni ziyafətə çağırıldığı gecədə, artıq dediyim kimi, bu üç oğlan bir tərəfdə, onun *pərvanəcisi*, digər iki nəfər və onun *süfrəcisi* o biri tərəfdə əyləşmişdi. Musiqiçilər digər bir tərəfdə, onun özü isə Əli Canla üzbəüz əyləşmişdi. On-lar şimala, bağa doğru evin arxa tərəfindəki otaqda zərif xalça-ların üzərində əyləşmişdilər. Beləliklə, bütün gecəni o, söhbət etdi. Onlar çoxlu su və darçın arağı içdilər. O, sərxoş oldu və uzanıb yuxuya getdi. Sonra biz və musiqiçilər dağlışib getdik. Oradakı xalçanın üzərində ancaq iki sərxoş gənc uzanıb qalmış-dı. Bu gecə yarısından sonra olmuşdu. Sonra biz yatmaq üçün Narıncı Sultanın evinin qonşu küçədə olduğuna görə ora getdik. O biri gün o məndən sərxoş olduğumu soruşdu. Mən ona yox dedim və o, çox heyrətə gəldi. Beləliklə, o, bir başqa vaxt məni dəvət edərək sərxoş etmək niyyətində olduğunu bildirdi. Mən isə onun yanına getmək arzusunda olmadığımı söylədim. Buna görə də o məndən narazı qaldı.

Mən Üskü seyidləri ilə söhbət edəndə onlar məndən şirin nəyə görə venesiyalıların qüdrət rəmzi olduğunu soruştular. Onlar şirin daha çox şaha və gözə görünməz şir olan Əliyə məx-sus olduğuna görə çox heyrətə gəlmışdilar. İnsanlara elə görü-nürdü ki, o, adamdır, lakin Tanrı tərəfindən büt-pərəstləri məhv etmək üçün göndərilən şırdır. Belə ki, onların tarixində Əlinin rəmzi şir kimi ifadə olunmuşdur. Elə buna görə də onlar bilmək istəyirdilər. Mən cavab verdim ki, onlar, beləliklə, Sinyorluğun ürəyiaçıq və şahın dostu olub-olmamasını mühakimə edə bilərlər. Onlarda Əliyə elə bir məhəbbət var ki, onlar Əlinin rəmzlə-rini gəzdirir, ona pərəstiş edir və digərlərindən daha çox özlərini

ona həsr edirlər. O məndən bunun necə baş verdiyini söyləməmi istədi. Mən onlara dedim:

“Əli sağ olan vaxt o, bu yerlərdə insan cildində, Venesiyada isə aslan cildində idi ve gözə görünürdü. O, Tanrıının kəllamlarını, Tanrıının möcüzələrini, müqəddəs şeyləri mömin adamlara çatdırırıdı. Beləliklə, onlar bütün bunları yazdırılar vəindi “Yevangeliye”, türkçə isə “İncil” adlandırdıqları kitab hazırlandı”.

O mənə dedi ki, onlar deyilən İncilin dürüstlüyünü qəbul ediblər və bu İncilə həddən artıq inanırlar. Bununla da, onlar mənim tərəfimdən yaxşı məlumatlandırıldılar. Onların dediyinə görə, məni Əlinin sevimlilərindən olan *müvəli* adlandırmaq düzgün olar və min osmanlıdan bir venesiyalını öldürmək daha böyük günah sayılır.

Onların yeməkləri türklərdəkinə oxşayır, lakin onlar daha səxavətli və ürəyiaçıqdırlar və insanlara osmanlılardan daha tez-tez öz evlərində yemək verirlər.

Onlardan biri öldükdə onlar onu dəstə ilə təsvirsiz, yarpaqvari qızıl naxışlı və parçasının hər tərəfi qotazlı olan qara bayraqlarla basdırmağa gedirlər. Onlar nizənin başına ağac kimi budaqlar düzür, üzərində çoxlu qırmızı naringilər yerləşdirir və dünbəklərin müşayıti ilə gedirlər. Onlar, həmçinin dörd nəfərin daşıya biləcəyi taxtadan kəcavə düzəldirlər. Bu kəcavənin başına Quran oxuya bilən balaca oğlan oturdurlar və o, ayələri oxuyaraq hərəkət edir. O, çoxlu kişinin müşayıti ilə gedir. Əgər ölən şahın əsgəridirsə, onlar özləri ilə onun bütün silahları ilə birlikdə atını da aparırlar. Sonra onları məscidə qoyurlar. Əgər ölən şahın rəğbətini qazanmışdisə, o, onun Ərdəbildə dəfn olunmasını əmr edir. Mən bunu ondan biliram ki, Tachiatan Mansurun qardaşı ölən vaxt şahın *qorçisi* olduğuna görə o, onun Təbrizdən şərqə, üç günlük məsafədə yerləşən Ərdəbil şəhərində dəfn olunmasını əmr etmişdi. O gün bütün əyanlar və mən qardaşı vəfat etmiş Mansura təsəlli vermək üçün onun evinə getdik. Onun evi cənub-şərqə və şərqə doğrudur və əgər kimsə onun evinə Qara Xəlifənin evindən və nağara çalınan meydandan

keçib getmək istəsə, o, Seyidin evinə yaxın olan, düz şərqə doğru gedən küçədə yerləşir. Seyid küçədə duraraq adamlar üçün ərizələr, məktublar yazır və burada solda kiçik bir qapı yerləşir. Bu qapıdan keçərək, mərhumun evinin olduğu düz küçəyə çıxırlar. Beləliklə, mən Qara Xəlifə ilə birgə mənim dostum olduğuna görə ona təsəlli vermək üçün getdim.

O günlərdə bura Gilan vilayətinin bir əmiri tərəfindən öz torpaqlarından qovulmuş Gilanın böyük hakimi Sopresi (?) gəldi. O, Təbrizə özünü şaha təqdim etmək üçün gəlmışdı. Beləliklə, şah bütün əyanlarını şəhərdən çıxıb onu müşayiət etməyə yollayaraq, ona öz papağını, paltarlar və bəxşişlər verilməsini əmr etdi. Beləliklə, o, böyük ziyafət verdi və ona öz torpaqlarını geri almaq və düşmənini darmadağın etmək üçün *ordu* verəcəyini vəd etdi. Beləliklə, o, şəhərə daxil olanda, onu qışqıraraq şahı mədh edən və osmanlıları lənətləyən *təbərrəyilər* müşayiət edirdi.

Şah başına *çalmadan* papaq qoyur. Bu papaq başdan ayağa parça ilə sarılmışdır. Beləliklə, bu *çalmani* hədiyyə kimi alanların hərəsi onu 3 və ya 4 gün belə qoyur, sonra isə onu başqa cür bağlayırlar. Onlar bu cür bağlama üsulunu “*Şah dəstürü*” adlandırırlar. Üskü seyidləri, eləcə də Qazi Cahan, şahın qardaşları və *qorçılər* başlarına şahın qoyduğu *tacdan* qoyurlar. Şahın özü verməyince, onlardan heç kim məxmər *tac*, qızıl kəmər, qızıl mehtərə, başlarında lələklər, qızıl qınlı qılınc gəzdirə bilməzdilər. Şah həmişə bütün bu şeyləri buna layiq olana bağışlayır. O vaxt mən Anadoludan olan bir türkün şahın sarayına gəlib, onun yüksək qiymətə verməyə vərdiş elədiyi *çalmalarından* birini istədiyini gördüm. Bu *çalmaya* görə onlar ona bir at hədiyyə edirlər. Bu gizlicə baş vermişdi. Bunu ona görə bildim ki, Anadoludan, Adananadan olan bir nəfər evində qaldığım Şahqulu Xəlifənin yanına gəlib, ona hədiyyə kimi bir kisə gözəl qurudulmuş əncir gətirərək, ondan şahla onun baş örtüklərindən bir parça ona verməsi barədə danışmağı xahiş etmişdi və o, şaha hədiyyə kimi at verməli idi. Beləliklə, bu Şahqulu Xəlifə çətinliklə olsa da, o parçanı əldə edə bildi və atı şaha verdi. Türk o

parçanı gördükdə, əllərini göyə qaldırıb, Allaha şükür etdi və başını yerə əyərək, "şah, şah" deyə çox sevindi. O, deyilən parçanı götürüb, yola düşdü. Mən bu parçanın nəyə faydası olduğunu ondan soruşduqda, o, bunun *təbərrük*, yəni şəfaverici əşya olduğunu söylədi. Evində xəstə atası olan bu şəxs şahı yuxuda görmüş və atasının şad və yaxşı olması üçün bu parçanı arzulamışdı. Hər il çoxlu belə adamlar gəlir, lakin saray adamlarından başqa heç kəs bilmədən gizlicə gedirlər.

Mən Xorasandan olan digər bir kişinin gəlib, şahın geydiyi ayaqqabilardan birini israrla xahiş etdiyini gördüm. Bu məqsədlə o, Şahqulu Xəlifənin yanına gəlmişdi. Beləliklə, o, ayaqqabını əldə etmək üçün bir ay burada qaldı və mənim yanında bunu pambığın arasına qoyaraq, yüz dəfə öpdü, gözlərinə toxundurdu və çox xoşbəxt oldu. Sonra Əlahəzrət (Şahqulu Xəlifə) mənə dedi ki, şahın ayaqqabısını ona pərəstiş edən türkmanlara göstərməklə o, yaşayış üçün pul qazanır: o, xəstələrə rast gəldikdə, onlar bunu görmək istəyir və ona pul verirlər. Beləliklə, xorasanlı kişi ayaqqabını götürüb yola düşdü. Qara Xəlifənin böyük oğlu xəstə olduğu zaman, şahidi olduğum kimi; o, şahın əllərini yuduğu sudan bir qədər götürmək üçün saraya xahişə yollandı. Onun əlləri yuyulduqdan sonra yerdə qalan suyu bizim kimi tullamırlar, saxlayırlar. Beləliklə, onlar ona gümüşü mehtərədə bir qədər bu sudan verdilər və o, sağalmaq üçün onu içdi. Onların dediyinə görə, bu su müqəddəsdir. Onlar deyilən suyu yalnız adlı-sanlı adamlara verirlər.

Sufilər and içmək istədikdə, "*Şah başı*" deyirlər və biri o bininə təşəkkür etmək istədikdə, "*Şah muradin versin*" deyirlər. Onlar ata mindikdə, "*Şah*" deyir, atdan endikdə, "*En şah*" deyirlər. Beləliklə, bu yerlərdə "*şah*"dan başqa heç nə eşidilmir. Onlar Əlinin 900 il əvvəl öldüyüne baxmayaraq, Təhmasibin Əlinin oğlu olduğunu deyirlər. Şaha öz təşəkkürlərini bildirmək istəyən bütün əyanlar onun hüzurunda və yoxluğunda başlarını yerə əyir və "*Şah, Murtaza Əli*" deyirlər.

Mən onların toylarında çox olmuşam. Toy zamanı onların toplaşarkən etdikləri birinci şey odur ki, onlar otağın bu başından

o biri başınadək gözəl xalçaların üzərində sıra ilə əyleşirler və Allahı, sonra isə Şah Təhmasibi mədh edirlər. Birinci *xəlifə* başlayır. Beləliklə, hamı “*La ilah illa Allah*” oxuyur və onlar təkcə bu ibarəni bir saat tekrar edirlər. Sonra onlar Şah İsmayııl və Təhmasibin qoşduqları və *xətayi* adlanan, şahı mədh edən bəzi mahnları oxumağa başlayırlar. Bu bitdikdən sonra əlində qaval tutmuş bir nəfər orada iştirak edənlərin hamısının adlarını bir-bir ucadan sadalayır və adları çəkilən adamlar “*Şah baş*”, yəni şah – başdır deyib, o adama hər biri öz ədəb-ərkanını nə dərəcədə göstərmək istəməsindən asılı olaraq pul verirlər. Bu da bitdikdən sonra əlində möhkəm ağac dəyənək tutan *xəlifə* başdan ayağa başlayır: onlar şaha olan sevgi əlaməti olaraq bir-bir otağın ortasına yaxınlaşış, yerə uzanırlar və *xəlifə* onların belinə dəyənəklə güclü zərbə endirir. Sonra *xəlifə* zərbə endirdiyinin başından və ayaqlarından öpür. Sonra onun özü ayağa qalxıb, dəyənəyi öpür və hamı bir-bir onun kimi edir. Orada olduğuma görə mənim də növbəm çatdı və mahud şalvarlı bir yaramaz mənə elə zərbə vurdú ki, bu zərbənin yeri indi də ağrıyır. Onlar bunu şahın əmrinə əsasən edirlər. *Qorçılərindən* heç biri onun icazəsi olmadan evlənə bilməz. Toyun qaydalarını şahın özü müəyyənləşdirir. Deyilənə görə, bu zərbə onların əlif, bə, tə, sə, yəni ՚, ՝, ՞ adlanan əlifbalarındaki birinci hərfi ifadə edir. Bu da bitdikdən sonra onlar *tənbür* və başqa alətləri səsləndirməyə başlayırlar və osmanlılara lənətlər yağıdıraraq və onların Təbrizə gəlib toplarını necə itirmələri, çoxlu digər əhvalatlar, şahın osmanlıların torpaqlarına gedəcəyi, necə müharibə aparacağı və çoxlu digər xoş işlər barədə mahnları oxuyurlar. Onlar iki-iki, üç-üç və dörd-dörd rəqs edirlər. Kişiər öz otaqlarında, qadınlar isə ayrıca otaqda rəqs edirlər, çünki kişiər qadınlardan ayrı gedirlər. Sonra onlar yeyirlər və yola düşüb gedirlər. Onların toyları belə keçir.

May ayında onlar Yəzid adlandıqları birisilə döyüşdə başı kəsilmiş Əlinin oğlu İmam Hüseynin qətlini yad edirlər. Bu şəhidliyə görə onlar 10 gün matəm saxlayırlar və bunun üçün onların hamısı qara geyinir: qara çalma qoyur və qara geyim geyirlər. Bu 10 gün ərzində Şah saraydan bayır çıxmır. Axşamdan

gecə saat 1-dək kəfənə bürünmüş dəstələr şəhəri və məscidləri dolaşır, farsca İmam Hüseynin şəhidliyini tərənnüm edərək oxuyurlar. Onlar bunu *Aşura* adlandırırlar. Bu, mayın 1-dən 10-a qədər davam edir. Mən gənc adamların bədənlərini qaraldıb, torpağın üstündə çılpaq gəzdiklərini gördüm. Mən Bəyimin¹ adı ilə adlandırdıqları *meydanda* kiminsə quyuya oxşar çuxur qazdığını, özünü çılpaq vəziyyətdə onun içərisinə saldığını və boğazınınadək torpaqla dolu quyuda dayandığını gördüm. *Aşura* belə keçirilir. Axşamlar bütün qadınlar məscidə gedir, moizəçi Əlinin oğlundan moizə söylədikcə, xanımlar acı-acı ağlayırlar.

Aşura qurtardıqdan sonra Şah Təhmasib *karxanasına*, yəni saray avadanlığı ilə yüklenmiş dəvələrdən ibarət karvana, şerqə - Uçana doğru yaşıllığın olduğu Sultaniyyəyə gedən yolla irəliləməyi əmr etdi. Beləliklə, şah irəli getmək niyyətində idi. Əyanlar sarayın çıxdığını gördükdə, onlar da sandıqlarını dəvələrlə göndərdilər. Beləliklə, üç gün-üç gecə saysız-hesabsız yük dəvələri və qatırları yol getdi. Şah 1540-cı il mayın 20-də sarayını yerləşdirdiyi Uçana tərəf yollandı. İki gündən sonra iki aşağı mənsəbli kurd hakimi şahdan tac istəmək və onun vassalları olmaq arzusu ilə gəlmışdilər. Onlar ona çoxlu hədiyyələr verdilər və şah *nağara* sədaları ilə 3 gün ziyafət verdi.

¹ Qaraqoyunlu padşahı Cahanşahın arvadı.

VI FƏSİL

MİSSİYANIN İFLASI. GERİYƏ DÖNÜŞ

Bunlar baş verdikdən sonra onun İstanbuldakı xəfiyyələrindən xəber gəldi ki, Əlahəzrət Venesiya Sinyorluğunun səfiri sülh istəyərək Türkün sarayında olub. Beləliklə, mən özümü sarayda rüsvay olunmuş kimi hiss etdim, çünki o vaxt şah məni, əvvəl dediyim kimi, təyin etdiyi səfirlə birgə göndərmək üçün hər şeyi hazırlamışdım.

Bundan sonra şahın sarayı, əgər yanılmırımsa, təxminən 2500 atlı qoşunu ilə gələn Qazi xanı qarşılamağa gedirdi. O, Bağdad vilayətinin əhalisini qıraraq, özü ilə qadınlarla birgə ailələri, mal-qarəni, hər şeyi gətirmişdi və deyilənə görə, oradakı qadınların sayı 4000 idi. Belə ki, bunları görən şah böyük şənliklər qurdu və 3 gün nağara səsləndirdi. Beləliklə, Qazi xan yuxarıda adı çəkilən *ordusu* ilə birlikdə gəlib şahın ayaqlarından öpdülər. Beləliklə, onlar şah sarayının qarşısında durdular. Onlar hamısı at belində silahlı olaraq “Allah, Allah” deyə qışqırıldır, lakin şahın onu çağırma bilməsi üçün səslərini alçaldılar. Beləliklə, bir saat keçdikdən sonra o, ona yaxınlaşmaq əmri verdi və onun özü təklikdə gələrək, şaha hədiyyələr verməyə başladı. Onların arasında 45 dəvə, 25 gözəl at, 36 qatır, 200 babil nizəsi, 9 qul və miqdarını yadda saxlaya bilmədiyim qızıl sikkələr olan kiçik kisə var idi. Beləliklə, o, şahın ayaqlarından öpdü və şah ona bir dəst bahalı libas verdi. Sonra o, Qazi xanın adamlarını yanına çağırıldı və onlar da bir-bir gəlib, Şah Təhmasibin ayaqlarından öpdülər. Beləliklə, şah 3 gün şənliklər keçirdi. Qazi xan məni yanına çağırıldı və mənimlə söhbətdən çox məmnun oldu. O, şahın məni yola salması üçün onunla görüşəcəyini vəd etdi. Beləliklə, mən o günlər ərzində yola salındım. Bu, 1540-cı ilin avqustunda baş verdi.

Bu aydan sonra mən xüsusi çaparla göndərdiyim məktublarimdə tam şəkildə məlumat verdiyim kimi, şahın sarayını tərk etdim. Mən sahədan ayrılanla o, Hacı Şeyx adlı bir kürdə qarşı *ordu* göndərməklə çox məşğul idi. Çünkü o, gücləndiyinə görə onun sərhədlərinə böyük zərər yetirirdi. O, əyanlardan Abdulla xan, Şah-sultan (?), Məhəmməd-ultan, Qazi xan və qardaşı Bəhram-mirzənin onun üzərinə göndərilməsi barədə əmr verdi. Evində qaldığım Şahqulu Xəlifə və Gökçə-sultan *ordu* ilə göndərilənlərin arasında idilər və mənim yola düşdürüm vaxt onlar da getmək üzrəydilər. Beləliklə, bunun nə ilə nəticələndiyini biliə bilmədim.

Sonra mən iki *mavrin*¹ müşayiəti ilə çoxlu bağları olan Nukanar² şəhəri və həmçinin Sultaniyyənin yanından keçərək, Qəzvin şəhərinə yollandım. Doqquz günün sonunda mən Gilan dağlarına yaxın, çoxlu bağları və ərzaq bolluğu olan böyük Qəzvin şəhərinə daxil oldum. Bununla belə, burada hava və su pis olduğuna görə, yayda əhalisinin hamısı qızdırıma tutulur. Buna görə də mən burada bir gün qaldım. Ərtəsi gün biz yolumuza düzəldik, həmişə təklikdə və bundan əlavə düz yolla səyahət edirdik; yol boyu çoxlu yemiş var idi. Biz Qəzvindən Qum adlanan digər bir şəhərə getdik. Bu böyük yerdir, lakin burada çoxlu xaraba qalmış dükanlar və evlər var. Biz 4 gün yarım yolda olduq və bu şəhərdə sərinlik düşənədək iki saat qaldıq. Sonra biz sərində dediyim düzənliklə getdik və 3, 4, 5 və ya 6 *liqdən* bir kəndlərə rast gəlirdik. Beləliklə, biz həmişə gecə yol gedirdik, gündüz isə açıq havada yatrdıq. Biz kəndlərdən arpa, çörək və yemək üçün digər ərzaq alır, səbətlərimizə qoyurduq və bunlar bizə kifayət edənədək kəndlərə daxil olmur, kənardan keçib gedirdik.

Sonra biz Kaşan şəhərinə daxil olduq. Bu şəhər torpaq divarlarla əhatə olunmuş, çox böyük ticarət şəhəridir, lakin suyu bir qədər bulanıqdır. Burada çoxlu meyvə yetişir ki, onların da çoxunu yemiş təşkil edir. Bu şəhərə Gilandan, Vəramindən, Şir-

¹ Mavr – orta əsrlərdə avropalıların Afrika ərəblərinə və bərbərilərə verdikləri ümumi ad.

² Zəncan və ya Abhar.

vandan və Mazandarandan çoxlu ipək gəlir və Hörmüzə aparılmaq üçün karvanlara yüklenir. Beləliklə, mən şəhərin kənarında şərqə - İshafana gedən yola tərəf yerləşən karvansarada qaldım. Beləliklə, mən bu karvansarada 3 və ya 4 gün qaldım. Kumdan Kaşana qədər 5 gün, Kaşandan İsfahana isə 4 gün yol getdim. Kaşandan İsfahana qədər olan yolda biz sudan qılıqlı çəkdik, cünki biz torpağı şoran və səhralıq olduğuna görə 8 *liqlik* bir ərazi-də su əldə edə bilmədik və iki dəfə - 8 və 9 *liqlik* ərazidə kənd yox idi. Dediymim kimi, biz həmişə düzənliliklə yol getdik.

Sonra biz İsfahan şəhərinə daxil olduq. Bu şəhər torpaq divarla əhatə olunmuşdu və bayır darvazanın yaxınlığında böyük şirin su kəməri keçirdi. Bunun nəticəsində şəhər çox gözəl idi və burada çoxlu kəhrizlər, bağlar, çoxlu meyvələr, yüksək keyfiyyətli su və ərzaq bolluğu var idi. Bu şəhərdə mən 25 gün qızdırma içində oldum və bu iki mavr qardaş kimi mənim qayğıma qaldılar. O vaxt Sufi sarayının iki aşağı mənsəbli əyanı qulları və nökerləri ilə birlikdə şəhərə girmişdilər. Mənimlə olan bu iki mavr onları meydanda görərkən, nə baş verdiyini onlara nəql etmişlər. Onlar dərhal gəlib, məni evlərinə apardılar, dərmanlarla mənim qayğıma qaldılar və 10 gün mənə böyük diqqət göstərdilər. Sonra mənim və mavrların xərclərini ödədilər və məni yola saldılar. Beləliklə, əgər yanılmırımsa, biz şəhəri 1540-ci ilin oktyabr ayında tərk etdik. Dediymim kimi, şəhərin ətrafında çoxlu kəhrizlər və bağlar var idi.

Biz iki gün düzənliliklə yol getdik, sonra 6 *liq* uzunluğununda olan səhralara daxil olduq. Bu səhralada o qədər milçək var idi ki, az qala atlarını tələf edəcəkdilər. Belə ki, qan onların qarnından qanaxmada olduğu kimi axırdı. Bu səhraları keçdikdən sonra biz çox da uca olmayan, kiçik ağaclarla örtülü dağlarla yarım gün yol getdik. Sonra biz Şirazadək uzanan təpələrə yetişdik. Belə ki, İsfahandan Şirazadək 6 gün yol getdik. Şiraz şəhəri torpaq divarla əhatə olunmuşdur və şəhərdə çoxlu böyük bağlar var. O, böyükdür, lakin çox viranə qoyulmuşdur. Orada bolluqdur və yadellilərə şərab içmək azadlığı var. Burada heç bir başqa şəhərdə azad olmayan çoxlu, gözəl kurtizan qadınlar var.

Biz burada 4-5 gün qaldıq. Sonra mən *mavrılarla* birlikdə Lar şəhərinə yollandım. Yolda ikən biz saysız-hesabsız xurma ağaclarının yanından keçdiq. Həmişə düzənlik və təpəliklərlə gedərək, 4 gün yarım yolda olduq.

1540-ci ilin noyabrında biz Lar şəhərinə daxil olduq. Şəhərin yarısı daş divarlarla dövrələnmişdi, belə ki, şəhərin qala ilə ətrafına divar çəkilmişdi. Şəhərin yarısı yüksəklikdə, yarısı isə aşağıda yerləşir. Şəhərin kənarında divarla əhatə olunmamış evlər var. Beləliklə, biz meydanla üzbüüz divarla dövrələnməmiş karvansarada qaldıq. Şəhərdə çoxlu su çənləri var və hamı bu çənlərdən su içir və eşəklərin belində tuluğlarda su daşıyırlar. Bu şəhərdə fahişəxanalar da var. Oranın hökmdarı Soprassi (?) şahdır, lakin Sufinin vassalıdır və onlar türkçə və farsca danışırlar. Bu şah Sufinin papağından qoyur. Bu şəhərin zərgərləri Hindistandan gələn *centilelərdir*.¹ Onlar başlarını ağ, ensiz və uzun parça ilə sarıyırlar və mavrların arasında *centile* kimi tanınışınlar deyə, alınlarında qırmızı rəngdə xal vururlar. Onların hamısı bir küçədə yaşayır.

Bu şəhərdə biz atlarımızı satdıq, Hörmüzə kirayə tutduğumuz karvanda getdik və 4 gün yarım yolda olduq. Yolda çoxlu su çənləri var. Əks halda su tapılmazdı. Beləliklə, hər iki *liqdən* bir su çəni və karvanların qalması və yüklənməsi üçün darvazasız karvansaralar var idi. Orada mehmanxanalar kimi gözəl olan çoxlu belə karvansaralar və eləcə də Hind və ya Hörmüz dənizinin yanında yerləşən Hörmüz şəhərinədək su çənləri var idi. Beləliklə, Lar mavrları öz adamları üçün yol üzərində belə çənlər və karvansaralar tikdirirlər. Onlar öldükdə, dövlətli olanı ya karvansara, ya da su çəni tikməyi vəsiyyət edir. Beləliklə, Lar şəhərində mənə deyildiyi kimi, gecələr dükanları qapı əvəzinə qarğılarla və ya iplərlə sarılmış qəşəng dirəklərlə bağlayırlar və onların içərisi mallarla dolu olur. Lar şahı böyük ədalətlə idarə etdiyi üçün onlar oğrularдан çəkinmirlər. Sonra biz bu şəhəri tərk etdik və düzənlə 4 gün yol getdik və hər tərəfi dağ olan dərəyə oxşar yeri keçdiq.

Beləliklə, biz Bəndər Hörmüz adlanan dəniz kənarındaki yerə gəldik. Bəndərdə 70 və ya 80 samandan və xurma ağaçın-

¹ Bu adla avropalılar Hindistanın buddist əhalisini müsəlmanlardan ayırdılar.

dan tikilmiş evlər var. Beləliklə, tacirlər “*nüzl*” adlanan yataqxanaya bənzər bəzi evlərdə qalırlar. Bəndərin qadınları zəncilərə bənzəyir və onlar burun və qulaqlarına gümüş halqa keçirirlər. Deyilən yerin bütün dükanları başları aq parça ilə bağlı qaraşın *centilelərə* məxsusdur. Beləliklə, biz burada bir gün qaldıq və ertəsi gün çıxmamışdan yarım saat əvvəl qayığa mindik və gündüz saat 2-də Hörmüzə çatdıq. Əgər yanılmırımsa, bu bazar günü, noyabrın 12, 13 və ya 14-ü idi. Mən Hörmüz şəhərinə gələn kimi portuqalların nə barədə danışdıqlarını bilmək üçün Portuqal tacirlərinin yanında dayandım. Lakin onların dilini başa düşə bilmədiyimə görə, ümidsiz halda oranı tərk etdim. Mən italyanca danışan bir kimisəni tapmaq üçün sahilin İran tərəfində yerləşən qalaya getməyi qərara aldım. Mən qalabəyinin yəhudü tərcüməçisinə rast gəldim. O başını *mavrılarə* məxsus tərzdə örtdüyüne görə yəhudü olduğunu təsəvvür edə bilmirdim. Mən ondan söhbət etmək üçün bu ölkədə ticarət edən tanıldığı hər hansı bir italyan tacirin olub-olmadığını soruştum. O, məndən tacirlərlə nə haqda söhbət edəcəyimi və onlarla nə iş görmək istədiyimi soruşdu. Mən ona onlarla ticarət etdiyim bəzi ləl-cəvahirat alış-veriş etmək istədiyimi bildirdim. Beləliklə, o məni italyanca yaxşı danışa bilən, alman olan cənab Françeskonun yanına apardı.

Sonra o, yəhudü cənab Martin Alfonso de Melo adlı portuqaliyalı qalabəyinin evinə getdi və ona baş verənləri danışdı. Sonra o mənim Türkün casusu olmayımdan şübhələndiyini dedi. Bu vaxt mən cənab Françesko Alemano ilə söhbət edirdim və ona dedim ki, o, cənab qalabəyinin yanına getməli və mənim Venesiyanın Əlahəzrət Sinyorluğunun və onun Əlahəzrət İmperatorunun səfiri olduğumu və Şah Təhmasib Sufinin yanından qayıtdığımı ona çatdırımalıdır. Beləliklə, mən ondan israrla Portuqaliya krallığına yollanışı gəmi ilə getməyimə icazə verməsini rica etdim və ondan xahiş etdim ki, xristianlığın mənafeyi namına məni dərhal göndərsin. Bu məqsədlə cənab Françesko Alemano dərhal qalabəyinin yaşadığı qalaya getdi və ona baş verənləri danışdı. Beləliklə, artıq dediyim kimi, yəhudü ona mənim Türkün casusu olduğumu demişdi. Cənab qalabəyi ona dedi ki,

mən onun yanına gəlim. Beləliklə, cənab Françesko geri qayıtdı və qalabəyinin tapşırığını dedi. Beləliklə, mən dərhal həmin gün axşamüstü cənab Françesko Alemanonun müşayiəti ilə qalabəyinin evinə yollandım. Qalabəyi məni yaxşı qarşılıdı və haradan gəldiyimi soruşdu. Mən ona Sufinin sarayından necə gəldiyimi danışdım və ondan Portuqaliya kralının gəmisi ilə getmək üçün mənə kömək etməsini rica etdim. Qalabəyi öncədən Sufinin sarayında bir gənc Venesiya səfirinin olduğunu Təbrizdən Hörmüzə gələn karvanlardan bildiyinə baxmayaraq, belə məsuliyyətli tapşırığı icra edən səfiri, yəni məni, bu cür miskin halda görüb, heyrətə düşmüşdü. Bu qalabəyinə qəribə göründüyünə görə o məndən bunu soruşdu. Mən ona Şiraz səhrasında quldurların məni necə soyundurduqlarını, hər şeyimi götürdüklərini və Sufinin məni müşayiət etmək üçün göndərdiyi bələdçilərimdən birini öldürdüklərini və mənim artıq çox uzaqda olduğuma görə geri qayıtmayaraq, öz ölkəmə təzliklə getmək istədiyimi bildirdim. Beləliklə, qalabəyi mənə inandı. Sonra o məndən müşayiətimdə olan iki mavr barədə soruşdu. Mən ona dedim ki, biri tunisli ərəb olan mənim nökərim, digəri isə Sufinin Əlahəzəret Sinyorluğa mənimlə göndərdiyidir və mənim dediyim kimi, o mənə quldurlar tərəfindən öldürülmüş digər bir müşayiətçi də vermişdi.

Beləliklə, qalabəyi buna yarı inandı, yarı inanmadı. O gecə mən çıxbı getdim. ERTESİ GÜN qalabəyi mənə yemək verilməsini əmr etdi və eləcə də əynimə tikiləcək paltarlar üçün ölçülərimi götürəcək dərzi göndərdi. O gün də yaxşı keçdi. O gecə o məni 20 və ya 21 əsgər göndərərək yanına götirdi. O mənə səfir olduğumu şəhadətnamə göstərməklə sübut etməliyəm dedi. Əks halda, o məni qanun qarşısında mühakimə edəcəkdi. Onlar mənim Türkün casusu ola bildiyimdən şübhəli idilər. Belə olduğunu halda mən ona çoxlu dəlillərlə cavab verdim və üstündə o cənablar üçün olan məktubları göstərdim. Hörmüz ərazisində Sufinin iki səfirinin çoxlu hədiyyələrlə olduğunu dedim. Onlar, qalabəyinin də yaxşı bildiyinə görə, Hindistana, Humayun Padşah adlanan imperatorun yanına səfir kimi getmək üzrəyidilər. Onlardan birinin adı Xandəmir ağa, digərinin adı isə Hüscyn ağa idi.

Məktublar və səfirlərin şahidliyi ilə həqiqət aşkar ola bilərdi. Belə olan halda, qalabəyi cənab Martin Alfonso de Melo məktubları elinə aldı və məni bütün gecə nəzarət altında saxlamaqla, həbs olunmağım barədə əmr verdi. *Mavrları* isə bir-birindən ayrı saxladılar. Beləliklə, qalabəyi o gecə müşavirləri ilə məsləhətləşdi və səhər Sufinin səfirlərini yanına çağırıb, onlardan şah sarayında olmuş səfiri tanıyıb–tanımadıqları barədə soruşdu. Onlar “bəli” cavabı verdilər və onlara məktubları göstərdikdə, bu məktubların Sufidən olduğunu təsdiq etdilər.

Beləliklə, o, ertəsi gün mənə Portuqaliya dəbində yeni geyimlər verilməsini əmr etdi. Məni geyindirdikdən sonra (əgər səhv etmirəmsə) 3 və ya 4 mənim yaşimdə olan gəncin müşayiəti ilə öz məsləhətçiləri və Sufinin səfirlərinin oturduğu otağa gətirtdi. Belə ki, mən o otağın qapısından içəri girən kimi səfirlər məni tanıdlar, ayağa qalxdılar və məni qucaqlayıb öpdülər və dedilər: “Bu o adamdır ki, hökmdarunuzın və saray əhlinin hamisinin sevimsidir, çünki o, şücaət nümunələri göstərmışdır”. Beləliklə, onlar mənə zamin oldular və buna baxmayaraq, mənim Sufiyə qızıl möhürlü məktublar aparmağımın doğruluğu üçün Qurana and içdilər. Hamı məni səfir kimi tanıdı və məni əzizləri kimi saxladılar. Belə olan halda, qalabəyi dərhal məni qucaqlayıb öpdü və İranın sərhəddində olduğuna görə bunları etmək onun adəti olduğunu deyərək, məndən üzr istədi. Bir saat keçdikdən sonra o mənə yemək verdi və axşam gün batarkən mənə 90 qızıl *dukat*, moruğu rəngdə atlazdan və qəhvəyi *dəməşqidən* paltarlar, köynəklər və gəmidə yemək üçün azuqə, külləsdən hazırlanmış döşək və şəker konservləri verilməsini əmr etdi. O məni gəmiyə 2 böyük mum şamla və təxminən 30 və ya 20 əsgərlə müşayiət etdi və onlar məni qayığa mindirdilər. Qalabəyi *mavrların* hər birinə geyim və 20 dukat verərək, mənimlə yola saldı. Bu gəminin kapitanının adı Fernando Lintu idi. Biz, əgər səhv etmirəmsə, 1540-cı il noyabrın ya 14, ya da 15-də yola düşdük. Biz pis hava şəraitində üzdük və gəmidə onlar mənə yoldaşlıq etdilər.

VII FƏSİL

BİR DAHA TƏBRİZ HAQQINDA. HİNDİSTANDAN PORTUQALİYAYA DOĞRU

Təbriz şəhəri barədə hekayətimə qayıdaraq, onun pulu barədə demək istəyirəm ki, bu, bir yarım *sazo*¹ çəkisində olan gümüş *aspradır*. Bu puldan altısının bir qızıl dukata bərabər olanını *şahi*² adlandırırlar. Onlar türk axçasına oxşar, *baqatin*³ böyüklükdə *qazibəyi*⁴ adlandırdıqları mis pul və həmçinin *pul* adlandırdıqları bir qədər böyük sikkə hazırlayırlar. Bunlardan ikisi bir *altun*, 50 *altun* isə gümüş *şahi* edir; həmçinin *sultani*⁵ qızıl *dukat* kimidir. Onların bütün sikkələri üzərindəki yazılarla təsdiq olunur.

Təbriz şəhərinə Anadolu tərəfdən girişin hər yanı bağlar və mavi günbəzli məscidlər, Xorasana - şərqə gedən yolun üstündə nağara çalınan meydən yerləşir. Bu meydanda üzəri həmişə saman təpilmış başlarla dolu olan dar ağacı və sayıcıları ilə birgə oturan *serraflar*, yəni pul dəyişənlər olur. Deyilən meydanda, həmçinin biri şərq, digəri isə cənub-şərq tərəfində yerləşən hamam, biri şimalında, biri şərqində, ikisi də qərbində yerləşən karvansaralar var. Onlar mehmanxana kimidirlər. Beləliklə, meydəni keçib birbaş şərqə tərəf getdikdə, qarşımıza Bəyim bazarı çıxır və bazarın axırına qədər düz getdikdə hündür zəng qüllələrinə oxşar iki minarəli məscid yerləşir. Bu məscid elə gözəl tikilmişdir ki, mən nə türklərin torpaqlarında, nə də gördüğüm digər yerlərdə belə bir tikiliyə rast gəlməmişəm. Onun xarici tərəfi tamamilə çini qablar kimi yarpaqvari naxışlar və gözəl rəng-

¹ İtalyan "saggio" sunun Venesiya variantı.

² I Şah İsmayılin zərb etdirdiyi gümüş sikkə.

³ Venesiya mis sikkəsi.

⁴ Şirvanşah Fərrux Yasarın oğlu Qazi bəyin (1501-1503) zərb etdirdiyi sikkə.

⁵ qızıl sikkə.

lənmiş mərmərdəndir. Mən bu günbəzlərin birinin başında üzərində 3 ox olan mis alma gördüm. Bu oxlar Böyük Türk Təbrizə daxil olarkən *sipahiləri* tərəfindən atılmışdı. Deyilən məscidin arxa tərəfində badam ağacları ilə dolu böyük bir bağ var. Bu bağda suyu içməli olan çox gözəl kiçik çay var. Bu məscidin qarşısında Bağdaddan olan ərəb seyidin evi yerləşir. Onun evindən sonra hamam gəlir. Kiçik körpünün üzərindən keçən bu düz küçə şəhərdən Xorasan və İraqa gedən yola çıxır. Şimaldan bu şəhər qırmızı dağlara çıxır, mavi təpənin zirvəsində isə kiçik qala tikilmişdir. Bu qalanın içərisində məscid var. Dağlar qara, qırmızı və aşağıda göy olmaqla meşəsizdir.

Bu şəhərdə odun çox bahadır və onlar bundan deyil, atların və digər heyvanların tövləsindəki peyindən istifadə edirlər. Ağac kömürü çox bahadır. Belə ki, mən bir dəvə yükü odun üçün bir dukat istənildiyini gördüm. Bu, o yerlərdə dağların həmisinin çılpaq olduğunu görədir. Odun gətirmək üçün iki gün yol qət etmək lazımdır. Sufilər mavrlar kimi ibadət edirlər. Lakin birincilər öz ibadətlərində türklərin dua etdikləri kəsləri lənətləyirlər. Sufilər harada olmalarından asılı olmayıaraq, orada ibadət edirlər, mavrlar isə əgər olduqları şəhərdə məscid varsa, orada ibadət edirlər. Lakin sufilər bu barədə narahat olmurlar. Sufilər İspaniyada olduğu kimi qılıncla gəzirlər.

Sufilər Əlinin at çaparaq əlində qılınca tutan vəziyyətdə təsviri kimi rəsmənlər çəkirlər. Onlar Əlinin deyilən təsvirini görən kimi qulağını tutur və pərəstişin bir əlaməti kimi başlarını əyirlər. Meydanlarda yerdə xalça üzərində oturmuş çoxlu fars firıldaqçıları var. Onlar üzərində təsvir olan bir qədər uzun kartlardan istifadə edirlər. Bu firıldaqçılar əllərində tutduqları kiçik çubuqla təsvirlərdən bir-bir göstərir və hər tasvir üzərində moizə oxuyur və nağıl danışırlar. Beleliklə, hər kəs onlara müəyyən qədər pul verir. Burada bundan başqa əllərində kitab Əlinin döyüşləri, keçmiş şahzadələrin və Şah İsmayılin savaşları barədə oxuyanlar var və hamı qulaq asmaq üçün onlara pul verir. *Təbərrayı* adlanan digərləri osmanlıları lənətləyərək, şahın İstanbula getməyə necə hazırlaşlığı və qardaşı Sam-mirzəni yerinə şah

qoyacağı və digər çoxlu mərasimlər barədə mahni oxuyur və hamı onlara pul verir. Beləliklə, mən məhz bu *təbərrəyilərdən* birinin osmanlı tacirlərindən birinin saqqalından tutaraq, “osmanlıları lənətlə” deməsini gördüm. O, onun saqqalını clə möhkəm çəkdi ki, o, osmanlıları yüz dəfə lənətlədi. Beləliklə, Təbrizdə sufilərlə birlikdə yaşayan osmanlılar, itlərin əhatəsində yaşayan pişiklər kimidirlər. Şəhərin küçələri çox dardır və evlərin çoxu qismən yerin altındadır. Onlar böyük görünmədikləri halda belə, qəşəngdir, içəriləri rənglənmişdir, səliqəlidir, bağları da var.

Hekayətimə qayıdaraq deyim ki, Hörmüzdən gəmi ilə yola düşdükdən sonra Hindistan sahillərinə çatana qədər 35 və ya 40 gün dənizdə olduq. Bizim yaxınlaşdığınız və su götürdüyüümüz yer dənizin yanında yerləşən mavrların şəhəri Məskət idi. Bizim gəmiyə 90 at yükləndiyinə görə suya ehtiyac var idi. Məskətdə çay və çaya yaxın şəkər qamışları var idi. Məskətdə o qədər balıq tuturlar ki, hətta hcyvanlar da balıq yeyir. Mən quru-dulmuş balıqdan tikilmiş evlər və divarlar gördüm.

Beləliklə, biz bu yerdən pis hava şəraitində yola düşdük və dediyim kimi, 35 və ya 40 gün quruya çıxmayaraq dənizdə üzük. Bu müddətdə bizim suyumu yox idi və əgər quruya 2 gün də gec çatsaydıq, bütün atlarımız susuzluqdan ölücəkdi. Lakin, Böyük Tanrıının köməyi ilə Kambay şahın tabeliyində olan Diu şəhərinin yaxınlığında, onların Patan adlandırdıqları yerdə sahilə çıxdıq. Biz su ehtiyatı götürüb, Xaul qalasına yollandıq və bu qalada hakimin öz donanması ilə qaleraları yandırmaq üçün Süveyş boğazına gedəcəyi xəbərini eşitdik. Belə olan halda, mən dərhal Zuan Fiqera adlı *fidalqo* ilə kiçik qayığa mindim və biz sahil boyu üzərek, Qoaya yola düşdük. Biz Kannanor, Bhatkal, Kalikut kimi yerləri keçdik və sonra Qoaya gəldik. Donanması ilə birlikdə buranı tərk etdiyinə görə, biz hakimi orada tapa bilmədik. Deyilən şəhərin böyükəri qalabəyi ilə birlikdə mənə yüksək ehtiram göstərərək at verdilər, mənə bütün şəhəri göstərdilər və mən bundan böyük məmnunluq duyдум. O biri gün mənə getmək istədiyim Portuqaliyaya aparılan ədviiyyatın yüksəldiyi gəmilərin yerləşdiyi Koçinə çatmaq üçün qayıq verdilər.

Beləliklə, biz Koçin şəhərinə 1541-ci il yanvarın ortalarında çatdıq və oranın vitse-qubernatoru Vedor de Fazenda mənə böyük şərəf göstərərək, kral gəmisində gözəl və geniş otaq və 4 barel su ilə bərabər digər sürsət da verdi. Orada son dərəcə tələsmə olduğuna görə o, belə qəfildən mənə ərzaq ehtiyatını verə bilmədi. Lakin gəminin kapitanı mənim ehtiyacımı təmin etməyə söz verdi. Sonra Portuqaliyaya getmək qərarını dəyişən bir *fidalqodan* ərzaq ehtiyatlarını aldım. Onun bütün ehtiyatları var idi və mən onu 20(0) *dukata* aldım. Beləliklə, hər şeyi hazırladım və yanvarın 28-də portuqaliyalı Françesko de Sozanın kapitan olduğu gəmidə biz Koçını tərk etdik.

Geri qayıdaraq, Hörmüz adası barədə deməliyəm ki, bu ada çox kiçik, quru və ağacsızdır. Adanın dənizin yaxınlığında İrana tərəf yerləşən yalnız bir şəhəri var. Beləliklə, bu şəhərdə içməli su olmadığına görə suyun hamısı qayıqlarla materikdən gəlir və onlar suyu evlərindəki dolça və səhənglərin içərisində saxlayırlar. Bu şəhərdə nə meyvə, nə də yeməyə bir şey bitir, lakin bura İran, Bəsrə və Hindistandan hər şey gəlir. Hörmüzdə çoxlu balıq tuturlar. Hindistandan və Portuqaliyadan gələn şərab çox bahadır. Şəhər çox kiçikdir. Mənə elə gəlirdi ki, burada 2000 ailə var. Qala çox kiçikdir. O bir tərəfdən şəhər, digər tərəfdən isə dənizdə yerləşir, onun çoxlu topu və ətrafında evlər var. Onun içərisində böyük su nohuru var. Bu şəhərdə ildə Sufiyə 300 tūmən, Portuqaliya kralına isə 4000 *dukat* xərac verən Hörmüz krah yaşayır. Mavr olan bu kral Sufinin papağından qoyur və farsca danışır. Bu şəhərin əhalisi mavrlar və azacıq sayda portuqallardır. Dünyanın hər yerindən olan tacirlərə burada rast gəlindiyindən, deyilən şəhərdə böyük həcmidə ticarət gedir və bəzən ərzaq qitliği və bəzən də bolluğu olur. Deyilən Hörmüz şəhərinə hər yerdən - Bəsrədən, Hindistandan və Məkkə boğazından gəmilər gəlir. Böyük ticarət cürbəcür mallarla həyata keçirilir. Bu şəhərin pulu üzərində kralın yazıları olan, onların *lari*¹

¹ XVI-XVII əsrlərdə İran körfəzi və Hind okeanı hövzəsində dövriyyədə olmuş gümüş sikkə.

və *tengə*¹ adlandırdıqları kiçik, uzunsov günüş sikkədir. Onlardan yeddisi bir qızıl *dukat* edir. Buna oxşar mis pul da var. Kralın başına Sufinin tacından qoyan veziri var.

Xaul çayla ikiyə bölünür və onun solunda, çayın yanında topları olan çox kiçik və zəif qala yerləşir. Qalanın xaricində taxta və əhəngdən tikilmiş bir neçə ev var. Onların sayı çox deyildi və mənə elə gəldi ki, orada 70-80 ev vardı. Beləliklə, şimala doğru dördə bir *liqlik* məsafədə palma ağacları və bağları olan saman, taxta və palçıqdan tikilmiş evlərin yerləşdiyi qara *centilelər* şəhəri var. Bu şəhərin əhalisinin hamısı *centilelər*dir. Qaraşın olanlar başlarını ağ parça ilə örtürlər, digər çılpaq qaralar isə qabaqlarına bir qırıq parça bağlayırlar. Batkal şəhərinə çay ilə gedərkən, Kalikut şəhərinə dənizdən yaxın, palma ağaclarının yanında qalası olan Kannanor şəhəri gəlir. Qoaya çay ilə daxil olurlar və bu ada digər bir çayla yaranır. Bu şəhər divarlarla əhatə olunmayıb. Qala girişdə ucalır və orada daşdan tikilmiş 1200 ailəlik yaxşı evlər yerləşir. Çayın aşağısında topları olan dar giriş var. Beləliklə, çayla daxil olduqdan sonra sol tərəfdə gəmiliş su götürür. Burada qala toplarının vura bilmədiyi, içməli suyu olan düzən yer var. Xauldan Koçinədək centilelər yaşayır və dəniz sahilində “*koko*” adlanan böyük hind qozu verən ucsuz-bucaqsız *palma* meşələri yerləşir. Bu qaralar “*betel*” adlanan ağacın yarpaqlarını çeynəyirlər. Bu, ağızı yandırır və qırmızı edir. Beləliklə, həm kişi, həm də qadın *centilelər* bütün günü çeynəyirlər. Qadınlar gen paltar geyinir, kişilər isə çılpaqdır.

Koçində ədvayıatlardan gəmilərə yüklenir, çünki bura gəmilərin yüklenmə yeridir. Koçində 800 ev və zəif qala var. Beləliklə, çox güclü Diu qalasından başqa Hindistandakı bütün qaleler zəifdir. Koçində dolu çəlləkləri və böyük gəmilərin düzəldildiyi böyük ağacların daşınması üçün istifadə edilən 4 fil var. Bu fillər insan kimi hər şeyi başa düşür, lakin danışa bilmirlər. Qaralardan biri əlində kiçik nizə filin boynuna atılır və ona nə isə de-

¹ Orta Asiya, İran, Türkiye və b. ərazilərdə dövriyyədə olmuş, əvvəlcə günüs, sonralar, həmçinin mis sikkə.

yir. O, onun dediklərini başa düşür və məharətlə hərəkət edir. Orada yaxşı ağac olduğundan Koçində gözəl, böyük gəmilər və qaleralar hazırlanır. Mən Qoada təxminən 12 qəşəng qalera gördüm, bunlardan başqa qubernatorun donanmasında olanlar da var. Qaralar düyünü çörəksiz və balıqsız yeyirlər. Az adam çörək və ət yeyir. Onlar *koko* adlanan çoxlu qoz yeyirlər. *Palma* ağacı *koko* adlanan böyük hind qozu verir və ondan müxtəlif məhsullar - yağı, sirkə, bal, şəkər, şərab, pambıq, su, həsir hazırlanır və bu qozlar yemək üçün çox yaxşıdır. O, keyfiyyətli süd verir. Ondan *koir* adlanan gəmi kəndiri hazırlanırlar. Onun yarpaqları üzərində yazı yazırlar. Onun ağacından gəmi hazırlayıb üzürlər. Beləliklə, həmin ağacdən gəmi və yaşamaq üçün yemək ehtiyatları hazırlanır. Portuqaliya kralının gəmiləri istisna olunmaqla, Hindistanda düzəldilən gəmilərin tirlərinə mismar vurulmur, yalnız taxtadan və palma ağacının ciyəsi ilə ağaca bərkidilir.

Mən Koçin` kralını çılpaq, başında qırmızı papaq, qabaq tərəfində parça qırıntısı olaraq, qılınçı və qalxanlı 30 və ya 40 nəfər qara piyadalarla birlikdə, fil üzərində gedən gördüm. Onların qılıncları bizimkilərdən formaca fərqlidir və ələdir ki, biz onlardan yapışa bilmərik. Mən bu qılıncların birindən yapışmaq istədim, lakin dəstəyi kip olduğuna görə onu əlimə keçirə bilmədim. Onların bundan gecə-gündüz necə istifadə etdiklərini anlaya bilmirəm.

Koçin şəhərində cənab Piero adlı, Venesiya şəhərində evlənmiş bir venesiyalı zərgərə rast gəldim. O məni əvvəldən Dəməşqdə olarkən tanıydı və buna görə də mənə çox mehriban münasibət göstərdi. O mənə hədiyyə kimi çoxlu gözəl əşyalar verdi və Lissabondakı nümayəndəsi flandriyalı kapitan-mayor Viçenso Vieqaya çatdırmaq üçün üzüklərə salınmış bir az qiyamətli daş-qas verdi. Mən bu işi görəcəyimə söz verdim.

Artıq dediyim kimi, biz Koçin şəhərini 1541-cı il yanvarın 23-də tərk etdik. Biz Koçin yaxınlığındakı çoxlu adaları keçərək, Portuqaliyaya yola düşdük. Biz dəfələrlə tam sakit hava ilə qarşılaşırdıq. Sonra biz iki ay üzddük və Ümid burnuna $34,5^{\circ}$ en dairəsinə çatdıq. Bu yolla biz quru görmürdük və harada oldu-

ğumuzu bilə bilmirdik. Beləliklə, biz bu yerdə dənizə lövbər salmadan, yelkənləri bağlı qaldıq. Gəmi dənizdə balqabaq kimi durmuşdu. Bizim yelkənləri bağlı dənizdə qaldığımız müddətdə tez-tez tufan, külək və elə soyuq və boran oldu ki, küləyin bizim istədiyimiz səmtə uyğun olmasına baxmayaraq, heç birimiz qurtula biləcəyimizi düşünmürdük. Onlar torpaq görmədən və tanımadan təhlükəsiz üzə bilmədiklərinə görə, biz dayanmağa və havaların yaxşılaşmasını gözləməyə məcbur olduq. Əgər onlar harada olduğunu bilsəydilər, Portuqaliyaya bir ay ərzində çata bilərdik. Beləliklə, belə əzab və əziyyətlə 10 və ya 12 gün sonra biz torpaq gördük. Bu yerlərdə su çay kimi axırdı. Beləliklə, bu torpaq 34° en dairəsində yerləşdiyinə görə, bizim harada olduğumuz bilindi və böyük əziyyət və dualarla Ümid Burnunu keçdik. Bu burnu keçdikdən sonra biz 26° coğrafi enliyədək əsen küləklərin istiqamətilə, yaxşı hava şəraitində üzdük. Biz su götürmək üçün Müqəddəs Helena adasını axtardıq, lakin onu görə bilmədik. Beləliklə, biz üzməyə davam etdik və ondan aşağı dərəcənin olmadığından 5° coğrafi enliyə, yəni tropikə çatdıq. Burada elə yağışlar yağdı ki, gəmi bu qədər suda az qala batacaqdı. Lakin əgər yağış yağmasayıdı, biz hamımız susuzluqdan ölcəkdir. Bu gəmi çox böyük olmasına baxmayaraq, içərisində qaralar və portuqallardan ibarət 400 adam var idi. Beləliklə, hamı gecə-gündüz şorba bişirirdi. Əks təqdirdə, onlar sağ qala bilməzdilər. Bəziləri düyü, duzlu ət və hər gün tutulan təzə balıq yeyirdi. Beləliklə, onlardan varlı olanlar Hindistandan aldıqları konservlər, toyuq əti, qoyun əti, donuz əti və başqa keyfiyyətli ərzaq yeyirdilər. Lakin kasıblar əsasən ölürdülər. Beləliklə, 20° coğrafi enlik dairəsinədək 40 portuqal və 200 qaradərili qızdırımdan və sinqa xəstəliyindən öldü. Onların diş əti şişdiyinə görə, çörək və ya qalet çeynəyə bilmədiklərindən ölümündən qurtula bilmirdilər. Hava çox isti idi. Belə olan halda, mən də xəstələndim və bu qızdırma, sinqa və əzələlərimin ağır tərpəndiyi işləc xəstəliyi idi. Mən yaşamaqdan çox, vəsiyyətimi etmək və ruhumun Tanrıya tapşırılmasının vacibliyi barədə düşündüm. Sonra qan axını məni bürüdü və ağızım, dilim clə şışdı ki, danışa bilmədim. Belə ki,

portuqallar hər an mənim ölməyimi gözləyirdilər ki, dənizə tullaşınlar. Böyük Tanrı mənim ölmək üzrə olduğum gün mənə köməyə gəldi, biz quru gördük və Drizera¹ adasına yetişdik. Beləliklə, biz gəmi ilə getdik və onlar, bihuş olduğumdan, məni birtəhər sahilə düşürdülər. Koçinli cənab Pieronun mənə verdiyi daş-qaş orada qadağan olunmuş qaçaqmal olduğu üçün məni sahilə düşüren və kiçik qutunun içərisində nə olduğunu bilməyən mavrları keşikçi dəstəsi gördü və onları götürdürlər. Əgər səhv etmirəmsə, biz orada 20 gün qaldıq və mən bir qədər özümə gəldikdən sonra elə o gəmidə yola düşdük və 1541-ci il avqustun 19-da Portuqaliyanın Əlahəzrət kralının Lissabon şəhərinə gəldik.

¹ Drizera – Azor adalarından biri.

VİNÇENSO ALESSANDRİ

Mən Sizin Cox Şöhrətli Hökumətinizə İranda olan ölkələr və krallıqlar, onların məhsulları, əhalisinin xarakteri, şahın şəxsiyyəti və onun əqli xüsusiyyətləri, sarayın idarə olunması, dövlət işlerinin həll edilməsinin üsul və qaydaları, ədliyyə sahəsindəki mühüm məqamları, gəlir və məsrəflər, yalnız qoşun başçıları olan sultanların sayı və məziiyyətləri və bir sözlə, Əlahəz-rətin diqqətinə layiq bildiyim hər şeyi Sizə müxtəsər çatdırmağa təşəbbüs etmişəm.

Tamas¹ adlanan bu kral onların peyğəmbərləri olan Məhəmmədin kürəkəni Əlidən başlanan, 980 il qədimliyə malik Səfi xanədanına mənsubdur. O, I İsmayılin oğlu, böyük səxavət və bilik sahibi olan Şeyx Heydərin nəvəsi idi. Şeyx Heydər əhali tərəfindən müqəddəs sayılır, onun oğlunun min il öncə kral olacağının bildirildiyini deyirdilər. Beləliklə, İsmayııl krallığı kral Uzun Həsənin qızının oğluna vəd etdikdən sonra Tanrıdan qorxmayaraq taxt-tacı özü ələ keçirdi və həmin oğulun boynunu vurdurdu. Bu yolla Osmanlı imperatorları tərəfindən böyük təhlükəyə baxmayaraq, onun bəxti gətirdi, belə ki, o, bu dövlətin qüdrətini zəiflətməyə və Sultan Süleymanın atası Sultan Səlimdən bir sıra mühüm qaleleri almağa müvəffəq olan ilk şəxs oldu. Bu prins yüksək mənsəbli Paşa tərəfindən idarə olunan, təbiətən möhkəm və indi Osmanlıların səyi nəticəsində alınmaz olan, çox əlverişli yerdə yerləşən, sənaye mərkəzi kimi böyük əhəmiyyətə malik, six əhalisi olan Qara Amid² şəhərini ələ keçirdi. Bu ərazi-nin tabeliyində ələ bu İsmayııl tərəfindən bütünlükə Diyarbekir adlandırılan çöllər və qalalar var.

İsmayılin hal-hazırda kral olan ən böyük oğlundan başqa, Əlqas-mirzə, Sam-mirzə və Bəhrəm-mirzə adlanan üç oğlu var. Əlqas böyük cəsarət və ığidlik sahibi olmuş, Şirvanın kralı Burxanla sülh dövründə onun Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən, böyük əraziyə və əhəmiyyətə malik olan həm şəhərini, həm də ölkəsini ələ keçirdi. Bütün bu ərazilər bu cür geniş bölgəni əldə etdiyinə görə ona öz minnətdarlığını bildirməyən qardaşının əli-

¹ Şah I Təhmasib.

² Diyarbekir.

nə keçdi və bu da onun öz qardaşının düşməninə çevrilməsinə və osmanlılara qoşulmasına səbəb oldu. O, Sultan Süleymani böyük ordu ilə qardaşına qarşı qaldırdı və onlar Təbrizdən altı günlük məsafədə yerləşən, o dövrdə İranın mühüm qalası olan Van şəhərini ələ keçirdilər. Buna görə də, kral ikinci qardaşı Sam-mirzənin də ona qarşı çıxacağından qorxaraq, onu öldürdüyü kimi, onun da öldürülməsinə əmr verdi və onların atası artıq öz əcəli ilə öldüyündən, onun yalnız Hindistanda mülkü olan bir qardaşı qalmışdır.¹

Kral ona qızlarından birini ərə vermək arzusunda olduğundan, onu çağırmağa adam yollamışdı, lakin camaat onun (Şah Təhmasibin) ona hər hansı zərər yetirəcəyindən ehtiyat edərək, onun Qəzvinə gəlməsinə heç vaxt razı olmadı. Kralın müxtəlif arvadlarından olan on bir oğlu və üç qızı var. Ən böyüyünün adı Xudabəndə-mirzədir. Qırx üç yaşı olan bu adam sakit təbiətlidir və atası tərəfindən Xorasan bölgəsində ona verilmiş, Herat adlanan kiçik mülklə kifayətlənərək, özünü dünyanın işləri ilə narahat etmir. Xudabəndənin üç oğlu var. Nəcib görünüşlü və xasiyyətli 15 yaşlı böyük oğlu ləyaqətinə və həm də digər uşaqlarının oğulları olmadığına görə şah tərəfindən çox sevilir.

Qırx bir yaşlı ikinci oğlu möhkəm qədd-qamətli, məğrur və cəsur İsmayııl hərbə meyilli dir. O, igidliyini osmanlılara qarşı çoxlu toqquşmada, xüsusilə Ərzurum paşasına qarşı döyüşdə sübut etmişdir. Belə ki, o, kiçik süvari dəstəsi ilə çoxsaylı paşa ordusunu darmadağın etmişdi və əger sonuncu süretlə geri çəkilməsəydi, o, şəhərin sahibi ola bilərdi. Buna görə, kralın baş vəziri Məsum bəy bu gəncin iddialı olduğunu və atasının icazəsi olmadan ordu toplayıb, sülh şəraitində osmanlıların ölkəsinə girdiyini anlayıb, bunu itaətsizlik hesab edərək, krala onun bütün əyalətlərin sultanlarına göndərdiyi, onları osmanlılara qarşı müharibəyə çağırın bəzi məktubları göstərdi. Beləliklə, o, kralı onu sultanların və əsgərlərin mühafizə etdiyi qalaya salınmasına inandırdı. Artıq onun zindana atılmasından 17 ildən çox vaxt ötür və bu il onlar keşikçiləri götürsələr də, onu azadlığa buraxmadı-

¹ Şahin üçüncü qardaşı Bəhram-mirzə ona sona qədər sadıq qalmışdı.

lar. Kral ona xoş gəlsin deyə, yanına onu əyləndirmək üçün gözəl qadınlar yollamışdır, lakin o, onlarla heç bir əlaqədə olma-mışdır. O, atasının onu həbsdə saxladığına səbrlə dözəcəyini, amma uşaqlarının da dustaq olacağı ona çox ağır gəldiyini bildir-di; nökərlər isə qadınlara layiq deyil.

Bu İsmayıllı atası tərəfindən xüsusi olaraq sevilir, lakin onun bütün xalq tərəfindən hökmədar kimi necə də hərarətlə arzu olunduğunu görərək, ondan çox çəkinir. Sultanlar onun olduqca məğ-rur xasiyyətinə görə ondan olduqca qorxurdular. Belə ki, əgər o, bir zaman taxta gələrsə, bir çox hərbi rəisleri dəyişə bilər və krallığın bir çox vilayətlərinə sahib olan qardaşlarına qarşı çıxar.

Atasının üçüncü oğlu və müavini qıسابöylü, zahirən cəlb-edici, gözəl natıq, at çapmada mahir olan, 18 yaşlı Sultan Hey-dər-mirzə atasının ən sevimli övladıdır. O, adamların müharibə haqqında söhbətlərini dinləməyi sevdiyinə baxmayaraq, həddindən artıq nəzakətli, az qala qadın kimi xasiyyətinə görə, özünün bu işə yararlı olduğunu hesab etmir. O, ağıllı, yaşına görə olduq-ca ciddidir və özünün dövlət işlərindən başı çıxdığını göstərir və dünyasının başqa hökmədarlarının necə idarə etdiklərini bilir.

Sultan Mustafa, Əmirxan və Əhməd Mirzənin 14-15 yaşı-ları var və böyük istedad göstərirlər. Digərləri də, həmçinin 8-11 yaşındadırlar. Onların hamısı 5 yaşında belə çox şən və xoş olan və atasının yanında qalan ən kiçiyindən başqa, Xorasanda təhsil alır. Qızlarının hamısı cehiz kimi böyük mülklər almış, qohumla-rına ərə getmişlər. 64 yaşında və hakimiyətinin 51-ci ilində olan kral qaraqabaq sıfətinə, qalın dodaqlarına və çal saqqalına baxmayaraq, ortaböylü olaraq, yaxşı qamətə və üz cizgilərinə malikdir. O, bir çox əlamətlərdən, başlıca olaraq, onun 11 il ərzində öz sarayını tərk etməməsindən, ova və nə də digər əyləncələrə bir dəfə də olsun getməməsindən göründüyü kimi, daha çox bədbin təbiətə malikdir. Bu ölkənin adətinə görə, kralı gör-mədikdə onlar çox çətinliklə öz şikayətlərini bildirə bilirlər və məhkəmə qərarlarında səsləri yoxdur. Beləliklə, gecə-gündüz bəzən min, bundan çox və ya az, onlar sarayın qarşısında ədalət tələbi ilə bərkdən qışqırırlar. Kral bu səsləri eşitdikdə, onların

qovulmasını emr edir və deyir ki, ölkədə ədaleti həyata keçirməli olan səlahiyyətli qazılardır. O, nəzərə almır ki, bu qışqırıqlar adətən küçələrdə adamları qətlə yetirmək üçün onları güdən zalim qazi və sultanlara qarşı yönəldilib. Bunu başqları kimi mən də müşahidə etmişəm. Mənə bir fakt kimi demişdilər ki, son səkkiz ildə məhkəmə kitablarında 10 mindən artıq adamın qətlə yetirildiyi qeydə alınmışdır. Bu bəla maaşlarını almadiqlarından rüşvət almağa məcbur olan və kralın qayda-qanuna və məhkəmə işlərinə laqeyd olub heç bir qayğı göstərmədiyini görüb, daha çox rüşvət alan qazılardan irəli gəlir. Buna görədir ki, ölkədə yollar təhlükəlidir və onlar hətta öz evlərində belə təhlükəyə məruz qalır və qazıların əksəriyyəti rüşvətxordur.

Əslində, bu kral çox cəsarətli olmamaqla bərabər, onun heç vaxt müharibə etməyə meyli yoxdur, lakin bu barədə etdiyindən çox danışır. Əgər, doğrudan da, haçansa o, ordu ilə döyüş meydanına çıxıbsa, o, bunu könüllü olaraq deyil, məcburən etmişdir. O, düşmənə üzünü göstərməyə heç vaxt cəsarət etməyərək, sonsuz rüsvayçılığa dözüb, hakimiyyəti dövründə Fərat çayı yaxınlığında yerləşən Babil şəhərini itirib. Bu şəhər Chinedy (?) adlanan camaatın hakimi Şərəf bəyə məxsus olub, türklərə qarşı kömək almadığından onlar tərəfindən qovulmuşdu. Ona yaxın böyük əhəmiyyətə malik bir keçid, Əxlat, Ərciş, Vastan, Adilcevaz, Bərqri, Həsən kimi şəhərlərə və Van kimi böyük əhəmiyyətə malik şəhər və qalaya açar olan Bidlis adlı yeri və böyük krallıq üçün kifayət olan yuxarıda adı çəkilən ərazilərin hamısı itirildi. Lakin onun ən böyük zövqü qadınlar və puldur. Bu qadınlar onun ağlina elə hakim olmuşlar ki, o, vaxtını onlarla keçirərək dövlət işlərini onlarla müzakirə və məsləhət edir. Bu kral təbiətcə xəsis olmasına baxmayaraq, bununla yanaşı, onlara böyük miqdarda pul, daş-qaş və əşyalar verdiyindən onun bədxərc olduğunu demək mümkündür. Qadınların hərdən bir saraydan çıxmاسına kral icazə verir. Uşağı olanlar uşaqları xəstə olanda onları görmək bəhanəsilə gedirlər. Mən yüngülçə naxoşlayan Sultan Mustafa-mirzənin üzü qara duvaqla örtülmüş anasının piyada 4

qul və 6 piyadə kişinin müşayiəti ilə kişi kimi at üstündə çıxdığını gördüm.

Kral keyfi istədiyi əyləncələrə əl atır və bunun üçün çox adam saxlayır; bu sahədə fərqlənənlər böyük mükafat alırlar. O, həmçinin qadın qullara xərc çəkilməməsi üçün onları sultanlara paylayır və o, onların yanına gətirilməsini əmr etdikdə, onlar daş-qaş və bahalı geyimlərlə bəzəndirilir. Bütün bu məsələlərdə kralın xəsisliyinin açıq-aydın görünməsinə baxmayaraq, mən Əlahəzrətə bunu daha aşkar edən bəzi təfsilatları çatdırmağa davam edirəm. Bu kral şərqə *boscasin* (?), Xorasana məxmər və digər ipək parça və Hələbə yun parçalar üçün adam yollayıır və bu parçalardan paltar tikdirib, əsgərlərinə məvacib əvəzinə 10 dəfə artıq dəyərinə paylayır. O, hər növ, hətta kiçik hədiyyəni belə qəbul edir və heç də həmişə cavab hədiyyəsi vermir. Digər bir misal: Cinasari (?) sərhədlərinində kralın ən böyük və qüdrətli düşmənlərindən olan və onun Hindistandan gələn karvanlarını narahat etməməsi üçün, ona ildə dörd yüz taler, bizim pulla səkkiz min skudi verməyə məcbur olan Özbəyin (Orbech ?) oğlunu bir döyüşü müharibədə əsir almışdı. Başqa bir hərbçi bir kənd və min skudi əvəzinə bu əsiri ona verməyi təklif etdi. Lakin o, əsiri vermədi və əvəzində onu daha böyük mükafat almaq ümidi ilə krala təqdim etdi. Lakin kral bu cür dəyərli dustağın əvəzində ona yalnız bir at verdi. O kral, böyük öhdəliklər və hədiyyələr istisna olmaqla, heç vaxt məvaciblə təmin olunmayan vəzifələrə təyin etməklə adamların qayğısına qalmaqda böyük səxavət göstərir. O, mərhəmət göstərərək bir çox mükəlləfiyyət və vergiləri ləğv edir, lakin əksər halda bu, həqiqət deyil. Belə ki, 2-3 ildən sonra birdən bütün borcların ödənilməsini tələb edir. Mən sarayda olduğum zaman o, ermənilərin yaşadıqları Zutta¹ (?) ərazisində bütün vergiləri ləğv etdi. Birdən o, bütün borcları tələb etməklə bu məzlüm xristianların vardan-yoxdan çıxmamasına səbəb oldu. Kralın müavini Sultan Heydər-mirzənin *eşikağasını* bu məbləği toplamağa göndərən kral əlavə olaraq, 25 çəsiddə paltar və şal tələb etmişdi. O, paltarlarını gündə 50 dəfə dəyiş-

¹ Ehtimal ki, Culfadır.

məyə adət etdiyindən, sonra həmin paltarlar əhaliyə paylanır və öz dəyərindən 10 dəfə çox pul alınırdı. Heç kim bu paltarları almışdan imtina etməyə cürət etmirdi, əksinə, onu əldə etməkdən çox minnətdar olmalı idi.

Bu kral kiçik tacir məharəti ilə dəyərli daş-qas alıb satır və digər alver edir. Doğrudur, 6 il əvvəl o, alicənablıq edərək, öz krallığında dünyanın başqa ölkələrindən daha yüksək olan bütün rüsumları ləğv etmişdir. O zamandan məmurların götürdüyündən başqa, ticarətdən gəlirin 1/7 hissəsini özü götürür. Lakin deyirlər ki, yuxusunda mələklər onun boğazından yapışaraq, ondan "Ədalətli" adlanan və Əlinin nəslindən olan bir krala bu qədər yoxsul insanın müflisləşməsi hesabına belə böyük gəlir əldə etməsinin yaraşmadığını demiş və xalqı ondan azad etməyi əmr etmişdilər. Kral yuxudan oyanıb, qorxudan əsərək imperiyasının bütün yerlərində rüsumların ləğv edilməsini əmr etdi. Lakin bu əməlindən peşman olduğu açıq/aydın görünür. Keçmişdə pul toplamaq üçün o, təkcə krala deyil, adı insana belə yaraşmayan minlərlə bu cür işlər görmüşdür ki, Sizi uzun-uzadı yormamaq üçün təfsilatına varmayacağam. İndi mən biri kralın, digəri isə dövlət şurasının xidmətində olan, iki şöbədən ibaret sarayı barədə danışmaq niyyətindəyəm. Kralın xidməti 3 hissəyə ayrılır: birincisi -- onların "*seraglio*" adlandırdıqları sultanların qızlarının məskəni olan hərəmxanaya kral tərəfindən alınan və ya hədiyyə kimi verilənlər; onların hamısı gürcü və çerkəz kölələrdir və kral sarayda yatan vaxt onun yanında olurlar. O, saray xaricində yatanda, onu geyindirmek və soyundurmaq kimi daha aşağı vəzifələri icra edən 40, ya 50 kölə qadın xidmət edir. Çadırları və anbarı qaydasında saxlamaq da onların vəzifəsidir.

Onun xidmətində olan üçüncü sınıf adamlar kral sarayında yatmayan, lakin hər səhər və axşam öz evlərindən onun qulluguna gələn və sayı təxminən 100 nəfər sultanların zadəgan oğullarıdır. Onlar krala növbə ilə qulluq göstərir, ona su verir, xələti təqdim edir və onu bağda gəzərkən müşayiət edirlər. Kral tərəfindən qulluqçulara məvacib 15 yaşından 25 yaşına, hətta 30 yaşına kimi, yəni saqqalı çıxana kimi verilir. Bu qayda ilə o, on-

ların xidmətlərinə uyğun 20 faizlə, bəzilərinə 10 ilə, digərlərinə 20 ilə, 20, 25 min *skudi*, bəzilərinə isə 50 min *skudi* pul verərək, özünə ildən-ilə mənfəət qazanır. Onlar sonra bu məbləği sambalı təminatla hökmardan rütbe və vəzifələr gözləyən saray zədəganlarına 60 və 70 faizinə borc verirlər. Əgər borc alanlar əvvəlki məbləği toplaya bilmirlərsə, onlar öz ev və mülklərini əvəzsiz satırlar.

Saray əyanlarının maaşı kral qorçilərinin yüzbaşı və kapitan kimi və həmçinin əyalətlərin idarə olunmasına sultan kimi vəzifələrə təyin olunmasıdır. Bütün bunlar kralın şəxsi xidmətdə olanlara aiddir.

Şura dövlət işlərində böyük təcrübələri olan 12 sultanın iştirak etdiyi və kralın təkbaşına sədr olduğu bir qurumdur. Vaxtaşırı saraya gələrək sultanların, təəccübü olsa da, tez-tez baş çəkdiyi bu şura kralın haşmama getdiyi və ya dırnaqlarını kəsdirdiyi vaxtlar istisna olunmaqla, hər gün keçirilir. Şuranın vaxtı həm yay, həm də qışda cari məsələlərdən asılı olaraq, axşam saat 22-dən gecə saat 3-ə, 4-ə və ya 6-ya kimi davam edir. Kral döşəmədən o qədər də hündür olmayan taxtın üzərində əyləşir. Kralın oğulları sarayda olan vaxt onun ciyinlərinin arxasında əyləşirlər, xüsusilə atasının müavini olan Sultan Heydər-mirzə kralı tərk etmir. Kralın vəzir adlanan dörd müşaviri üz-üzə əyləşir. Kral məsələləri qoyur və onların barəsində fikrini söyləyir. O, sultanların rəyini bilmək məqsədilə onlara müraciət edir və onlardan hər biri ayağa qalxır, krala yaxınlaşaraq, bütün iştirakçıların eşitməsi üçün ucadan öz rəylərini bildirirlər. Müzakirə zamanı kral onu cəlb edən bir şey eşidirsə, bunu müşavirlərinə qeyd etdirir və çox zaman bunu özü qeydə alır. Beləliklə, hər kəs öz növbəsində kralın xahişi ilə öz rəyini bildirir. Əgər kral müzakirədə olan məsələnin mahiyyətində şübhə yeri görmürsə, o, birinci surada həll olunur və əgər şübhələri varsa, o, bütün şuranın dəlillərini dinləyir və bu məsələni şəxsən həll edir. Məşvərətçi sultanların sırasına kral qvardiyasının başçısı *qorçibaşı* da daxil edilib, halbuki o sultan olmaya da bilər. Baş müşavirlərin səs hüququ yoxdur və kral tərəfindən dəvət olunmayınca, danışa bil-

məzlər. Yüksək şöhrət sahibi olmalarına baxmayaraq, hətta zədəgan nəslindən olsalar belə, onlar nə sultanlıq mənsəbinə, nə də hərbi xidmətə aid digər vəzifələrə yüksələ bilmirlər.

Əslində, cəngavərlik zadəganlıqdan dəyərli sayılır. Şura hər gecə toplandığı zamanlar, şura qurtarandan sonra belə oranı tərk etməyən və kralı mühafizə etmək üçün qalan 3000-liq *qorçı* dəstəsi vardır.

Nəhayət, mənə belə gəlir ki, kral sarayı barədə kifayət qədər danışdım. Mən dövlətin, hökumətin və əyalət mərkəzlərinin mühafizəsi və xalqın məşgülüyyəti haqqında söhbətə keçəcəyəm.

İran kralına məxsus olan ölkə şərqi Qanq və Hind çayları arasında yerləşən Hindistanla, qərbdən Mesopotamiyanı İrandan ayıran, Dəclə çayı yaxınlığında yerləşən, indi Diyarbakır adlanan yerlə sərhəddir. Onun sərhədləri Babilin hüdudlarına doğru getdikdə Fərata, sonra onun yatağı ilə üzərək, Bəsrədən cənuba doğru olan İran körfəzinə; şimalda isə həmçinin Bakı dənizi adlanan Xəzər dənizindən Tatiya və böyük Xitaya (Cattai ?) tərəf uzanır. Bu ölkədə Şirvan (Sunan ?), qədim şahlıq olan Midiya,...Araz, Xorasan, Yəzd, Herat, Diarqomet (?) və əhalisinin üsyənə görə indi ağır vəziyyətdə olan Gilan adlı bölgələr krala məxsusdur. Bu krallıqda 52 şəhər var. Onlardan əsası, bütün krallığın paytaxtı olan Təbriz, Qəzvin, Xorasan, Naxçıvan, Şamaxı və adlarını demədiyim digərləri. Lakin qeyd etməliyəm ki, bütün bu şəhərlərin divarları yoxdur, hamısı açıqdır. Evlərin hamısı palçıq və saman qarışığındandır. Binalar yaman gündədir. Bu şəhərlərin ümumən gözəl yerlərdə salındığına baxmayaraq, onları bəzəyəcək nə məscidləri, nə də hər hansı bir başqa [tikili-ləri] var. Yolların döngələrində tozun və palçığın çoxluğundan gediş-geliş üçün çətinlik yaranır.

Orada çox böyük taxıl bolluğu var və düzənləri, ümumiyyətlə, gözəldir. Ölkədə sahələri suvarmaq üçün suyu nəql etməyə adət etmişlər. Suyu bir həftə bir yerə, o biri həftə başqa yerə axıdırlar. Beləliklə, taxıl və üzümlərə lazımı qədər su verirlər. Su gətirilə bilməyən yoxuşlarda və başqa yerlərdə yağış

az olduğuna görə onlar ot əkirlər. Orada çoxlu miqdarda mal-qara və xüsusilə də mənim Təbrizdə gördüyüm boyda qoyunlar var. Onların quyruqları bizim çəki ilə 9 *funt*¹ edən 10 *bisti*² və daha doğrusu, 10 *battuari* (?) edir. Bütün bunlarla yanaşı, ərzaq çatışmir, çünki dünyada heç bir xalq iranlılar qədər çox yemir. Həm cavanlar, həm də qocalar gündə 4 dəfə yeməyə adət etmişlər, suyun da gözəlliyi yeməyin həzminə kömək edir.

Şəhər və kəndlərdə onlar bərbəzəkdən istifadə etmirlər. Hamı yerdə yatır. Müəyyən mənsəbə malik olanlar xalça üzərinə döşək, digərləri isə adı həsir salırlar. Qadınların əksəriyyəti cir-kindir, lakin düzgün üz çizgilərinə və alicənab bədən quruluşuna baxmayaraq, onların davranışları türk xanımlarında olduğu kimi nəcib deyil. Onlar ipək don geyinir, başlarında örtük, üzlərini açıq saxlayırlar. Onlar başlarına son zamanlarda istifadə edilən daş-qas və mirvari taxdiqlərindən bu yerlərdə mirvariye böyük tələbat var.

Yuxarıda deyilənlərdən kralın nifrətə layiq olduğu qənə-ətinə gələ biləcəyimizə baxmayaraq, xalqın ona sevgisi və ehti-ramı inanılmazdır. Belə ki, onlar ibadətlərinin böyük ünvanı olan Əlinin nəslindən olduğuna görə, ona kral kimi deyil, Tanrı kimi pərəstiş edirlər. Xəstələr və ya dara düşənlər krala müəyyən hə-diyyələr verəcəklərini əhd edərək, Tanrınu deyil, daha çox kralı köməyə çağırırlar. Başqları onun qaldığı yeri uğurlu hesab edə-rək, onun saray qapılarını öpməyə gedirlər, çünki burada kralın paltar və dəsmalinin bir parçasını və ya bundan başqa qızdırma-nın qarşısını almağa qadir hesab etdikləri onun əllərini yuduğu sudan bir az əldə etmək olar. Buna aid bir çox şeylərin üstündən keçərək, yalnız onu deyəcəyəm ki, təkcə xalq deyil, onun öz oğulları və sultanları ona müraciət edəndə “Sən canlı Tanrısan və biz sənə inanırıq” deməklə, guya onun əzəmətinə layiq başqa bir ibarə tapa bilmirlər. Bu cür pərəstişin nişanələrini yalnız qon-şu şəhərlərdə deyil, uzaq qəsəbə və yerlərdə də görmək olar. Çoxları onun peygəmbərlik ruhundan başqa, ölüləri diriltmək gücünə malik olduğuna və başqa möcüzələr yaratdığını inanır.

¹ Çəki vahidi.

² Səfəvi mis pulu.

Onlar deyirlər ki, 11 oğlan uşağı olan baş peyğəmbərləri Əli kimi bu kral da Tanrıının sevgisini qazanıb. Doğrudur, Təbriz şəhərində ona başqa yerlərdə olduğu kimi pərəstiş etmirlər və deyilənə görə, bu səbəbdən, ona istədiyi kimi pərəstiş edilmədiyini görüb, oranı tərk edərək Qəzvinə köçüb. 12 minə yaxın əhalisi olan bu şəhər biri Nemətullahi, digəri Heydəri adlanan iki fırqəyə ayrılmışdır; 9 şəhər məhəlləsindən beşi bir, dördü isə digər tərəfdədir. Bu fırqələr həmişə düşməncilik etmiş, bir-birilərini hər gün qətlə yetirmişlər. Nə şah, nə də başqa bir kəs onların arasında 30 ildən çox davam edən bu nifrətə son qoya bilmir.

Məhəllə başçılarının şəhərdə kraldan çox iqtidar sahibi olduğunu demək olar. Belə ki, onların ixtilafının səbəbi olmuş ətin qiymətinin azacıq artırılması ilə məhəllə başçıları sultanların saraylarına getdilər və bütün qulluqçuları, onların özünü və onlara qarşı çıxanların hamısını öldürdülər. Sonra onlar qabağa çıxmayan qulluqçuların evlərinə gedib qapılarını sindirdilər, onları öldürdülər və başlarını saraya götirdilər. Onlar bunları açıqca etdilər, belə ki, bundan sonra heç kəs onların azadlığına təcavüz etməyib. Keçmişdə onlar bəzi imtiyazlarını saxlamaq məqsədilə sultanları qətlə yetirmişlər.

Bu şəhər bütün imperiyanın paytaxtı¹ olduğunu, mən onun haqqında bir qədər danışmağa borcluyam. Bu şəhər bir sırada təpələrin yaxınlığındakı böyük düzənlikdə yerləşmişdir. Qonşuluqdakı yüksəklikdə, xarabalıqlarından göründüyü kimi, qədim qala vardı. Onun divarları olmamasına baxmayaraq, en dairəsi 15 mil² uzunluğunda olaraq, uzunsov quruluşdadır. Nassa (?) adlanan yerdən Qəzvinə doğru şəhər darvazasınınadək saysız-hesabsız bağlar və açıq yerlərdən keçən bir günlüyə yaxın məsafə var. Bu şəhərdə 45 küçə və hər birində ağaçlıq olduğunu, hər küçədə bağ olduğunu demək olar. Havası yayda olduğu kimi, qışda da sağlamlıq üçün şəsfalıdır. Buranın meyvələri keyfiyyətinə və dədina görə hər hansı bir başqa ölkədə yetişən meyvələrdən üstün-

¹ Təbriz 1555-ci ilədək Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Sonra paytaxt Qəzvinə köçürülmüşdür (1598-ci ilədək).

² Uzunluq vahidi. Bir Venesiya mili 1739 metrə bərabər idi.

dür. Krallığın bütün hissələrindən buraya mallar və karvanlar gəldiyindən, bu, ticarət şəhəridir, lakin onun işləri müharibədən çox zərər çəkmişdir. Məsələn, bu ölkədə bol olan 2 (yük) ipəyin dəyəri keçmişdə 400 *sexindən*¹ çox idisə, indi onun dəyəri yalnız 200 *sexindir*. Hələbdən keçən yol indi istifadə edilmədiyindən, Hörmüz vasitəsilə gedən ticarətə heç kim nəzarət etmir. Mallar hələ də quru ilə İstanbula gedir və oradan da Moldaviya-yaya² aparılaraq, Polşa, Danimarka, İsveç və digər yerlərə paylanır. Lakin Təbrizdə, sonralar isə Tripolidə görüşdüğüm bəzi ermənilərin dediyinə görə, təhlükələrin müqabilində xərclər çox, qazanc isə az olur. Londondan kraliçadan səfir titulu ilə bu şəhərə Moskoviyadan özü ilə böyük miqdarda parça gətirmiş cənab Tomas³ adlı bir ingilis əsilzadəsi bu şəhərə gələnədək burada ticarət hələ də tənəzzül keçirirdi. Onun vəfatından sonra Şirvan hakimi onun bütün mallarını ələ keçirdi. Belə ki, onun tərefdaşları onları geri almaq üçün böyük məbləğdə pul ödəməli oldular. Bu səbəbdən heç kim bu ölkələr ilə danışqlar aparmağa və ya xud ticarəti davam etdirməyə ümidi edə bilmir.

Xorasan krallığında ipək parçalar və xüsusilə keyfiyyətçə Genuyadakına bərabər olan məxmər hazırlayırlar. Digər yerlərdə onlar, İtaliyada olduğu kimi, hamar və düz parçalar hazırlayırlar. İranda qızıl, gümüş və mis mədənləri yoxdur, yalnız dəmir mədənləri var. Türkiyədən gümüş idxal edənlər onun 20%-ni, qızıl alanlar 14-15% -ni və mis alanlar, bəzən 18 və ya 20%-ni qazanırlar. Doğrudur, metalların ixrac edilməsi qadağan olunduğundan, bu, böyük məsraf tələb edir.

Digər ölkələrdən fərqli olaraq, rüsumlar mövcud olmadığından, kral gəlir əldə etmir. Lakin o, torpaqdan, taxılın və digər əkin məhsullarının 1/6 hissəsini, hər 1000 *arçı* (?) üzümlük və otlaqlardan illik haqq kimi 4 *sekindən* bir az çox olan 66 qızıl sikkə alır. *Arçı* 10-u adı bir sahəyə bərabər ölçü vahididir. Belə-

¹ Venesiya pul vahidi.

² İngilis metnində *Bogdania* yazılmışdır.

³ Görünür, 1563-cü ildə bir neçə ingilis taciri ilə Azərbaycana gəlmış Tomas Olkok nəzərdə tutulur.

liklə, bir sahəyə yarım *dukatdan* az və evlərdən renta kimi 5% verirlər. Xristianlar yaşadıqları ərazinin abad və zəngin olmasınaşlı olaraq hər evdən bəzi bölgələrdə 5, digərlərində isə 7 və 8 *dukat* verirlər. Heyvanlardan hər 40 qoyundan ibarət sürüdən bizim pulla ildə 3 *dukata* bərabər 15 *bisti* məbləğində gəlir alınır, lakin erkək heyvanlara görə pul verilmir. Hər inəyə görə bizim pulla 2 *dukata* bərabər pul verirlər və s. Bunlar kralın gəliridir və deyilənə görə, 3 milyon qızıl pula çatmışdır. O, yalnız krallığın ən yaxşı və ən gözəl kişilərindən seçilən, onun cangüdənləri kimi fəaliyyət göstərən, *qorçı* adlı, sayı 5 min olan döyüşçülərinə pul verməyə borclu olduğundan xəzinənin xərcləri çox azdır. O, hətta onların məvaciblərini də pulla vermir; onun fikrincə, onların maaşlarına uyğun geyim və atlar verərək, buna bəzi qiymətli şeylər əlavə etmək bəs edər.

Onun hər birinin ayrılıqda çox gözəl sarayları olan 11 oğlu var, lakin heç kim kralın onlara nə verdiyini bilmir. Krallıq 50 hissəyə bölündüyündən, onun qoşunları 50 sultan tərəfindən toplanır. Krala və onun hakimlərə tabe olmayan oğullarının ərazisi buraya daxil deyil. Bu sərkərdələrin hər birinin ixtiyarında 500-dən 3 minədək süvari var. Onlara verilmiş vilayətlərdən tərəfdarlarını və atlılarını saxlamaq üçün lazım olan və onları asanlıqla idarə etməyə imkan verən gəlirləri alırlılar. Buna görə müharibə baş verdikdə, krala yalnız bir-iki ay öncədən sultanlara carrotsalar göndərmək lazım gəlir və onlar həmişə hazır olduqları üçün toplanma yerinə çətinlik çəkmədən gəlirlər. Kağızda daha çox olmasına baxmayaraq, onlar 60 min süvaridən çox toplaya bilmirlər. Onlar adətən, yaraşlı, sağlam, qədd-qamətli, böyük cəsarətə malik və çox döyüşkən kişilərdir. Onların silahları qılınc, qalxan və bütün əsgərlərinin istifadə edə bildikləri arkebuzlardır. Onların silahları da, həmçinin bütün başqa xalqlarından daha keyfiyyətli və yaxşı hazırlanmışdır. Arkebuzların lüləsinin uzunluğu adətən, 6 qarışdır və 3 *unsiyadan*¹ bir qədər az çəkidi mərmi atır. Onlar bunlardan elə məhərətlə istifadə edirlər ki, tələb olunanadək bu nə onların yəhərlərinə birləşdirdikləri

¹ 28,35 qrama bərabər olan çəki vahidi.

yayı apartmalarına və nə də qılınıcı tutmalarına mane olmur. *Arkebuz* digər silahın istifadəsinə maneçilik törətməsin deyə, çiyindən arxaya atılır.

Atlar o qədər təlim görmüş, gözəl və yaraşlılıqlılar ki, onları digər ölkələrdən gətirməyə daha ehtiyac qalmır. Bu, gözəl Qaraman və ərəb atları ilə İrana qaçmış Sultan Bayazidin gəlişindən sonra baş vermişdi. Onlar bütün ölkə üzrə paylanmış və o, kralın əmri ilə edam olunduqdan sonra, bunlardan min at və madyan qalmışdı. Buna görə heç vaxt belə gözəl cins olmamışdı və osmanlıların belə buna bənzəri yox idi. Bu Bayazid, həmcinin Xəzər dənizinə doğru, San Markoya aparılan 30 ədəd top gətirmişdi, lakin pul və digər qənimətlər getirməmişdi.

Kralın qüdrəti ölkəsinin Türkün sərhədləri ilə hər tərəfə 6 günlük məsafədəki ərazisini viran qoymasındadır. Türklərə qarşı möhkəmlənmək məqsədilə o, bu bölgələrin qalelerini ələ keçirmək və əlində saxlamaq meyli olmadığından, onları dağlıdırılmışdır. İndi mən onun qonşu hökmdarlarla əlaqələri və münasibətləri barədə danışacağam.

Kralın onun osmanlılar tərəfindən ələ keçirilmiş, bir tərəfdə Fərat çayından Babilədək, qərbdə Urfə, Mardin, Bire, Adilcevaz, Bitlis, Van, Vastan, Kaşan, Calasci (?), Heligan (?), Bayburt və digər yerlər daxil olan Pəmbəyədək ... ərazilərə iddiaları və tələbi var. Bu kralın hər il ona 20 min *dukat* məbləğində xərac verən xristian Ləvəndoğlu adlı gürcü hakimi – müttəfiqi və vassalı var. Onun krallığı Xəzər dənizi yaxınlığındadır. Bu hakim osmanlılarla müharibə olduğu halda 10 minlik möhkəm və cəsur gürcü atlıları ilə [ona] kömək edə bilər.

Burada, həmcinin Aralıq dənizi tərəfində ... bəzi dağlarda Chindi (?) adlanan türk başçıları yaşayırlar. Onlar birləşdikdə 7 və ya 8 minədək çox gözəl süvari dəstə təşkil edə bilir və həmişə Türkə qarşı döyüşə hazırlırlar.

Mərhəmətli prins və Şöhrətli zadəgan həzrətləri, bütün bunlar Siz Əlahəzrətin kandarından İrana getmək üçün ayrıldığım gündən geri döndüyümədək olan 21 ayda o krallıqda böyük səylə müşahidə etdiklərimin hamisidir.

BİOQRAFİK ŞƏRHLƏR

Abdulla xan Ustach - Qara xanın oğlu və Şah İsmayılin bacısı oğludur. (Digər bacısı 1514-cü ildə Çaldırın döyüşündə həlak olmuş Qara xanın qardaşı Məhəmməd xan Ustaclının arvadı idi). Görkəmli Azərbaycan sərkərdələrindən biridir. O, Şah Təhmasibin bacısı ilə evlənmişdi. Osmanlılara, özbəklərə və gürcülərə qarşı hərbi əməliyyatların iştirakçısıdır. H. 950/ 1543-cü ildə Həmədanın hakimi kimi Kəlhur kürdlərinə qarşı müvəffəqiyyətli yürüş təşkil etmişdi (“Şərəfname”). Şirvanda separatçı qiyamları yatırıldıqdan sonra şah tərəfindən 1550-ci ildə oranın hakimi təyin olunmuşdu. Bu vezifədə o, ömrünün axırına – 1566-ci ilə qədər qalmışdı. Şəki hakimliyinin Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsində fəal iştirak etmişdi (1551-ci ildə). İngilis “Moskva şirkəti”nin nümayəndəsi Antoni Cenkinson 1562-ci ildə onun tərəfindən təmtəraqla qarşılanmış və bu görüşü fərəhlə təsvir etmişdi. İngilis öz qeydlərində Abdulla xanı “Şirvanın kralı” adlandırır.

Başı Açıq - Türkçə (Azərbaycanca) “başı bağlı olmayan” mənasındadır. Qızılbaşlar paytaxtı Kutaisi olan İmeretiya çarlarını belə adlandırdılar. Osmanlılar adətən, onları “açıkbəş” adlandırdılar. Membrenin səfəri vaxtı oranın çarı III Baqrat (1510-1548) idi.

Bayram bəy Çavuşlu - Çavuşlu (və ya Çauşlu) - I Şah Abbas tərəfindən üzvlərinin çoxunun qırdırılmasına qədər görkəmli dövlət xadimlərinin mənsub olduğu Ustaclu tayfasının bir boyudur. Membre göstərir ki, bu şəxs Şirvanda Əlqas-mirzənin yanında qulluqda idi. Lakin Səfəvi salnamələrində onun barəsində məlumat yoxdur.

Bəhram-mirzə - Şah Təhmasibin doğma qardaşıdır. 1517-ci ildə anadan olmuşdur. Membrenin səfəri zamanı onun 22 yaşı var idi. Digər qardaşlarından fərqli olaraq, o, şaha xəyanət etməmişdi və onun bütün tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. Osmanlı qoşunları ilə 1534-1535-ci iller müharibəsində, həmçinin 1547-ci ildə Əlqas-mirzənin qiyamının yatırılmasında və Dərbəndin alın-

masında iştirak etmişdi. Sam-mirzə öz “Təzkirə”sində Membreyenin də təsdiq etdiyi kimi, onun xəttat, rəssam, şair kimi böyük istedada malik olduğunu və incəsənət xadimlərinə hamilik etdiyini göstərmişdir. O, musiqi ilə maraqlanır və musiqi alətlərində çalışır.

Bürhan (Bürhan Əli və ya Bürhan Mirzə) - Şirvanda Səfəvilərə qarşı üsyانın başçılarından biri idi. Bəzi məlumatlara görə, Şirvanşah II Xəlilullahın oğludur. 1547-ci ildə osmanlı qoşunlarının Azərbaycana təcavüzündən istifadə edərək, şirvanşahların hakimiyyətini bərpa etməyə cəhd göstərdi və Şamaxını ələ keçirdi. Osmanlı qoşunlarının geri çəkilməsindən sonra şah Təhmasib 1549-cu ildə ona qarşı Abdulla xan Ustaclunu göndərdi. Abdulla xan üsyani çətinliklə yatırdı, Bürhan, onun qohumları Mehrab və Qurban Əli həlak oldular (“Cəmi əd-düvəl”, “Təkmilət əl-əxbər”).

Dadian, Minqreliya kralı - “Dadian” şəxs adı deyil, tituldur. Minqreliyanın şahzadələri bu titul ilə tanınmışdır.

Əlqas-mirzə – I Şah İsmayılin oğlu və Şah I Təhmasibin ögey qardaşıdır. 1516-ci ildə anadan olmuşdur. 1538-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyan qızılbaş qoşunlarının Şirvana olan yürüşünə o başçılıq etmişdir. Şirvanın ilk hakimi təyin olunmuşdu. Bundan doqquz il sonra Əlqas özünü müstəqil hökmədar elan etməyə cəhd göstərmişdi. Şah qoşunları tərəfindən məğlubiyyətə uğradılaraq, osmanlı sultani Süleymanın yanına qaçmış və onun 1548-ci il Azərbaycan yürüşündə iştirak etmişdi. O, qızılbaşlara əsir düşmüş, Qəhqəhə qalasına həbsə salınmış və sonralar edam olunmuşdur. Şah Təhmasib öz “Təzkirə”sində bütün qohumlarından ən çox sevdiyi insanın xəyanətindən qüssələndiyini bildirir.

Fərruxzad bəy - Membreyə görə, “yasavulbaşı” idi. Əlbəttə, bu şəxs “Əhsən ət-təvarix”də xatırlanan Fərruxzad Qaradağlıdır. Burada o, şah Təhmasib tərəfindən Amasiya sülhünün imzalanması ilə nəticələnən danişqıları aparmaq üçün 1555-ci ildə sultan Süleymanın yanına səfir qismində göndərilən “eşik-ağası” kimi qeyd olunmuşdur.

Gökçə sultan Qacar - Membreyə görə o, şah Təhmasibin sarayını tərk edəndə Gökçə sərhəddə böyük zərər törədən kürdlərə qarşı yürüşə hazırlaşırıdı. Membre göndərilməyə təyin olunanlar arasında Gökçə sultanın və evində yaşadağı Şahqulu Xəlifənin adını çəkir. Bir il bundan öncə Membrenin özü Bəhrəm-mirzə tərəfindən dəvət olunduğu Kürdüstana doğru yürüsdə iştirak etmişdi. Gökçə sultan 1547-ci ildə Şirvanda Əlqas-mirzənin qiyamının yatırılmasında iştirak etmişdi və İsmayıllı Mirzənin lələsi təyin olunmuşdu. O, 1555-ci ildə Astarabad bölgəsində türkmənlərlə baş vermiş döyüşdə həlak olmuşdu.

Humayun Padşah - Hindistanın Moğol imperatoru (1530-1556), Baburun qardaşıdır. Əfqan hökmdarı Şirxan tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra 1544-cü ildə Şah Təhmasibin sarayında sığınacaq tapmışdı. Ondan qoşun alaraq (6-12 minlik) Qondəhari tutdu, əfqanları məğlub etdi və növbəti il Şimali Hindistanda öz hakimiyyətini bərpa etdi.

Köpək-qıran - Azərbaycanca “itləri qıran” mənasındadır. Bu ləqəb şah Təhmasib tərəfindən 1534-1535-ci illərdə Van bölgəsində onun apardığı əməliyyatın iştirakçısı olan sərkərdə kimi çəkilir. Bu hadisələrin iştirakçısı olmuş “Təkmilət əl-əxbər”ın müəllifi Əbdi bəy onun əsl adının Hüseynəli bəy Qacar olduğunu göstərir. Qızılbaş sərkərdələrindən çoxunun Şah İsmayılin və Şah Təhmasibin verməyi xoşladıqları ləqəbləri var idi.

Qara Xəlifa Şamlı - Membre onu dəfələrlə şahın yaxın əhatəsində xatırlayır. Səfəvi salnamələrində biz onun adına bir dəfə (“Xülasət ət-təvarix”, “Cəvahir əl-əxbər”) Bəhrəm-mirzənin qulluqçuları arasında rast gəlirik. O, 1549-cu ildə Bəhrəm-mirzənin cənazəsini müşayiət etməyə göndərilmişdi.

Qazi Cahan - Membrenin səfəri zamanı şah Təhmasibin vəziri idi. Mənşəcə Qəzvinin fars ruhani nəslindən idi. Şah İsmayılin dövründə eyni zamanda Mirzə Şah Hüseyin İsfahani vəkil, Qazi Cahan isə Xacə Cəmaləddin Məhəmməd Təbrizi ilə birlikdə vəzir təyin olunmuşdu (“Əhsən ət-təvarix”). O, şah İsmayılin ölümündən sonrakı 10 illik hərc-mərclik dövründə həbsdə olmuş və şah Təhmasib tərəfindən azad olunaraq saraya qay-

tarilmışdı. 1535-ci ildə əvvəl müştərək, sonra isə təkbaşına vəzir olmuş (Membre onu bu dövrde görmüşdü) və bu vəzifədə digər istənilən sələflərindən daha çox, təxminən 15 il qalmışdı. O, bu vəzifəni yaşı olduğuna görə tərk etmiş və 1553-cü ildə vəfat etmişdi.

Qazi xan Təkəli - Qazi xan Təkəlinin gəlişi barədə Membrenin verdiyi məlumat Səfəvi salnamələri tərəfindən təsdiq olunur. 1534-cü ildə sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşü zamanı Qazi xan Səfəvilərə xəyanət edərək, həmtayfası Üləma ilə birlikdə osmanlıların tərəfinə keçmişdi. 1540-ci ildə o, 5-6 min tərəfdarı ilə birlikdə şah Təhmasibin yanına qayıtdı və şahdan tiyul kimi Mahmudabad və Salyanı aldı. Şah hətta onu Şirvanın hakimi Əlqas-mirzənin lələsi təyin etdi. Şahın etibarını qazanmaq üçün Qazi xan elə həmin il Şirvan qiyamçılarının müqavimət göstərdiyi Bakı qalasına qarşı yürüş etdi və şəhəri elə keçirərək əhalisinin bir hissəsini qılıncañdan keçirdi. Lakin bu ona kömək etmədi. Şah öz “Təzkirə”-sində onu “şeytansifət, hiyləgər və yalançı” insan kimi səciyyələndirir. Bir neçə ildən sonra (1544-cü ildə) o, öz qardaşları ilə birlikdə öldürüldü. Bu barədə “Tarixi Cahan-ara” və “Cavahir əl-əxbər” xəbər verir.

Məntəsha-sultan - Ustaclu tayfasının Şeyxlu boyundandır. Salnamələrdə (“Əhsən ət-təvarix”) adı ilk dəfə şah İsmayılin ögey qardaşı Süleyman-mirzənin 1513-cü ildəki qiyamı ilə əlaqədar çəkilir. O, şahın Azərbaycanda olmamasından, Xorasana yürüşə yollanmasından istifadə edərək, Ərdəbildə qiyam qaldırılmış və paytaxt Təbrizi elə keçirməyə cəhd göstərmişdi. Qiyam Süleymanın özünü şəxsən öldürən hakim Məntəsha tərəfindən yatırıldı. O, növbəti ildə qardaşı Qorçibaşı Saru Pirənin həlak olduğu Çaldıran döyüşündə iştirak etmişdi. O, Şah İsmayılin ölümündən sonra baş verən hərc-mərclik dövründə ustachların Rumlu-Təkəli müttəfiqlərinə qarşı əməliyyatlarında fəal iştirak etmişdi. Məntəsha öz tayfasının bəraət qazanmasından sonra Təhmasibin mühüm əmirlərindən biri oldu. O, özbəklərə və şirvanşahlara qarşı aparılan əməliyyatların iştirakçısı idi. 1545-ci ildə mülkü

olan Naxçıvanda vəfat etdi. Membre onu şəhərdə tikinti işlərinin aparılması ilə əlaqədar qeyd edir.

Məsum bəy - (Şeyxavənd Səfəvi). O, ilk dəfə Səfəvilərin Ərdəbildəki məqbərəsinin mütəvəllisi kimi xatırlanır. (“Əhsən ət-təvarix”) Şah Təhmasib tərəfindən qiyamçı qardaşı Əl-qas-mirzə ilə danışqlar aparmaq üçün Şırvana göndərilən adlı-sanlı əmirlər içərisində onun da adı çəkilir (1546-ci ildə). Osmanlılarla 1552-ci və 1554-cü il müharibələrində iştirak etmişdi. Göründüyü kimi, Məsum bəy Qazi Cahandan sonra şahın vəziri vəzifəsini tutmuş və onun oğlu İsmayııl-mirzənin lələsi olmuşdu. Məsum bəy və oğlu Sədrəddin şah Təhmasibin dövründə Şeyxavənd tayfasının adlı-sanlı əmirləri arasında xatırlanmışdır (İskəndər bəy Münsi)

Narinci-sultan - O, Səfəvi salnamələrində xatırlanmış. Membre onun kurd mənşəli olduğunu göstərir. Öz karyerasının əvvəlində o, Köpək sultan Ustaclının xidmətində olmuşdu. Sonra o, İsmayıılın oğlu Bəhrəm-mirzənin qulluğuna keçmiş və onun yanında 20 il xidmət göstərmişdir. O, şah İsmayıılın tərəfdarları olan “Nəmad puşan” (“Keçə geyinənlər”) adlanan dəstəyə başçılıq edirdi. Hərbi fəaliyyəti barədə özünü heç bir tərəfdən göstərməmişdir. “Narinci” təxəllüsü ilə şeir yazan şair kimi tanınmışdır.

Sam-mirzə - İsmayıılın oğlu, Təhmasibin ögey qardaşıdır. O, Bəhrəm-mirzə ilə təxminən eyni vaxtda-1517-ci ilin sentyabrında anadan olmuşdu. Atası vəfat edəndə onun dörd yaşı var idi və o, Təhmasibin yerinə Xorasanın hakimi təyin olunmuşdu. Əlbəttə, həqiqi hakimlər onun lələləri Durmuş xan Şamlı və daha sonra onun qardaşı Hüseyin xan idi. Onların hər ikisinin şah süllaləsi ilə qohumluq əlaqələri var idi.

Sam-mirzə, göründüyü kimi, Şamlı tayfasından olan lələlərinin təhrikli ilə istər-istəməz, şaha qarşı qəsdə qarışmışdı. Bu, osmanlı qoşunlarının 1534-cü ildə Azərbaycana olan hərbi yürüşü zamanı baş vermişdi. Hətta sultan Süleyman Sam-mirzəni güya şah Təhmasibin yerinə “Əcəmin” (Səfəvilər dövlətinin-O.Ə.) hökmədarı kimi tanımış və onu “oğlum” adlandırmışdı. Onun yeni

lələsi həmin Şamlı tayfasından olan Ağzıvar xan qiyam qaldırılmış və Humayunun mülkü olan Qəndəhari ələ keçirmişdi.

Ağzıvar xanın ölümündən sonra, Sam-mirzə hakimiyyətdə olan qardaşının qarşısında bəraət qazanmaq üçün qiyamın “səbəbkarlarını” edam etdirdi və onların başını şaha göndərdi. O, saraya qayıtdı, lakin daha şahın etibarından faydalana bilmədi. O, Səfəvilərin Ərdəbildəki məqbərəsinin nəzarətçisi və həmin əyalətin hakimi təyin olundu. 1561-ci ildə Sam-mirzə Qəhqəhə qalasına həbsə salındı, sonra isə edam olundu. Alessandriyə görə o, şəxsən şah Təhmasibin özü tərəfindən öldürülmüşdü. “Töhfei Sami” (“Samin hədiyyəsi”) adlı poetik antologiyanın müəllifi olan Sam-mirzə dövrünə görə təhsilli və ziyanlı bir şəxs idi. Onun Ərdəbildəki sarayı mədəniyyət mərkəzi, xüsusilə şairlərin toplandığı məkan idi.

Sultan Bayazid - Osmanlı sultani Süleymanın oğlu. 1559-cu ilin sonunda atasına qarşı üşyan etdi, məglubiyyətə uğrayıb, Çuxursəd (İrəvan) bölgəsindəki Səfəvi ərazisinə daxil oldu, ailəsi və 12 minlik qoşunu ilə birlikdə Qəzvinə gəldi. (“Tarixi cahanara”). 3 ilə yaxın Təhmasibin “qonaqpərvərliyindən” yararlanan Bayazid onu atası ilə yenidən müharibəyə təhrik etməyə çalışdı. Nəhayət, Təhmasib Sultan Süleymanın inadlı tələblərinə cavab verməli oldu. Bayazid 4 oğlu ilə birlikdə Qəzvinə gəlmiş osmanlı elçilərinə təhvıl verildi. Onlar buradaca qətlə yetirildi, cənazələri isə vətənlərinə aparıldı.

Süleyman Çələbi - Membre tərəfindən yalnız bir dəfə şahın məclisində, yasavullar arasında xatırlanır. Cox güman ki, bu şəxs “Əhsən ət-təvarix”də qeyd olunan, Çəpni tayfasından olan Süleyman bəy Çələbidir. O, şah Təhmasib tərəfindən Əlqas-mirzənin Şirvan qiyamçılarına qarşı və Dərbəndin alınmasına gəndərilən qızılbaş dəstəsinə başçılıq etmişdi.

Şah Əli Sultan Çəpni - Membre əvvəldə bu şəxsi onu səmimiyyətlə qarşılıyan və şahın sarayına yollayan Lori qalasının kutvalı Məhəmməd Xəlifənin atası kimi qeyd edir. O, Mərənd yaxınlığındaşı şah düşərgəsində Membrenin ilk qonaq olduğu ev sahibi olaraq onu şaha təqdim etmişdi. Səfəvi salnamələrində

biz ona 1549-cu ildə sultan Süleyman tərəfindən mühasirə olunan və ələ keçirilən Vanın hakimi və qalanın kutvalı kimi rast gəlirik. “Təzkirə”sində şah Təhmasib “Azərbaycanın müdafiə etdiyi” Van qalasının təslim olunmasından kədərlənərək, “Azərbaycanın bir dayağından məhrum olduğunu” bildirir. Belə görünüşü kimi, şah Təhmasib Van əyalətini Azərbaycana aid edirdi.

Şahqulu Xəlifə - Zülqədər tayfasının Qavurğalı qolundandır. Membrenin Təbrizdəki sahibidir. Salnamələrdə o, ilk dəfə bu tayfanın başçılarından biri kimi xatırlanır. Bundan üç il sonra o, mühüm saray vəzifəsi olan eşikağasıbaşı vəzifəsini tutur. H.939/1532-1533-cu ildə o, şahın möhürünün daşıyıcısı olan möhrdar vəzifəsini tutur. O, osmanlılara qarşı müharibədə, Şirvanda Əlqas-mirzənin qiyamının yatırılmasında, Şəkinin Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsində və digər hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etmişdi. O, şah Təhmasibin xüsusi etibarlı şəxsi kimi onun tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. Şahqulu 1558-ci ildə Astrabad türkmənlərinə qarşı yürüş zamanı həlak olmuşdu. O, Təvəkkül ibn Bəzzazın “Səffət əs-səfa” adlı əsərinin farscadan türkçəyə tərcüməsinin müəllifi kimi də tanınmışdı.

Şahverdi bəy (Keçəl Şahverdi) - Ustaclı tayfasındandır. O, salnamələrdə 1544-cü ildə Moğol hökmdarı Humayunun Azərbaycana gəlişi ilə əlaqədar xatırlanır. Taxt-tacı geri almaq üçün şah Təhmasib ona Şahverdi bəy Ustaclı və Budaq xan Qacarın başçılığı ilə hərbi kömək vermişdi. Membre onun adını Təbrizin daruqəsi kimi çəkir. O, 1550-ci ildə Astrabadın hakimi idi və türkmən qiyamçıları ilə mübarizədə həlak olmuşdur.

Şəki bəyi - Müstəqil Şəki mülkünün hakimi Dərvish Məhəmməd nəzərdə tutulur. Şəki Azərbaycanın şimal-qərb küçündə, Gürcüstanla sərhəddə yerləşən kiçik xanlıq idи. Şah İsmayıllı tez-tez Kaxetiya çarlarının basqınlarına məruz qalan Şəki hakimi Həsən bəyə (Məhəmməd xanın atası) kömək edirdi. Gürcülərlə döyüşdə (1524-cü il) həlak olan Həsən bəyin ölümündən və şah Təhmasibin Şirvanı tutmasından sonra Dərvish Məhəmməd xan Səfəvilərin vassal asılılığına girməklə öz mülkünü qoruyub saxlamağa cəhd göstərmişdi. O, Təhmasibin bacısı, Şirvanşah II

Xəlilüllahın (1524-1535) dul qalmış arvadı Pərişan xanımıla evlənmişdi. 1551-ci ildə şah Təhmasib öz qoşunlarını Şəkiyə yeritdi və oranı Səfəvilər dövlətinə birləşdirdi. Qızılbaşlarla döyüşdə Şəki xanı öldürdü.

Şərəf bəy (Bidlis) - Mənşəcə Bidlisin hakimləri olan kürdlərin Ruzəki tayfasının başçıları nəslindəndir. Öz müstəqilliyini saxlamağa can atan Şərəf bəy Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında manevr edirdi. Sultan Süleymanın H. 938/ 1531-32-ci ildə Bidlis qalasını tutmaq cəhdini Şərəf bəyin şah Təhmasibin tərəfinə keçməsi ilə əlaqədar uğursuzluqla nəticələnmişdi. Əmir Şərəf H. 940/1533-1534-cü ildə osmanlı sultanının tərəfinə keçmiş Üləma Təkəli ilə döyüşdə həlak olmuşdu. Bidlisin hakimi onun oğlu, "Şərəfnamə"nin müəllifinin atası Şəmsəddin oldu.

Taclı bəyim (xanım) - Şah Təhmasibin və Bəhram-mirzənin anası idi. Onun əsl adı Şahbəyi idi, ləqəbi isə qızılbaş baş örtüyü - "tac"la əlaqəli idi. Belə güman edilir ki, bu ad ona şah İsmayııl tərəfindən verilmişdi. Taclı bəyim şah İsmayııl tərəfindən devrilən Ağqoyunlu hökmədar sülaləsinə mənsub Mosullu tayfasının bəylərindən birinin (Məhməd bəy) qızı idi. Gənc qız 1504-cü ildə qalelerin birində baş vermiş qırğından xilas olaraq qaçqın düşənlərin arasında idi. Burada şah ona rast gəlmış və bir qədər sonra onunla evlənmişdi. Gözəl və ağıllı olan Taclı bəyim, İsmayıılın arvadları içərisində ən sevimli və nüfuzlusu idi. O, Çaldırın döyüşündə osmanlılara əsir düşmüş, lakin əsirlikdən qurtula bilmişdi. İsmayıılın hakimiyyətinin son illərində və Təhmasibin hakimiyyətinin başlangıcında o, mühüm siyasi rol oynamaqda davam edirdi. Səxavətli olmasına və xeyirxahlığına görə onu əhatə edən şəxslər arasında böyük nüfuza malik idi.

Şah Təhmasiblə anası arasındaki münasibətlərdə ixtilaf, görünür, hələ Membrenin gelişindən once baş vermişdi. Şahın öz anasının onu zəhərləməklə ona qarşı etdiyi "qəsd" barədə Membredən başqa digər mənbələrdə məlumat verilmir. Onun sözlərinə görə, o, hərəmdən çıxarılaraq paytaxtdan Şiraza göndərilmişdi. O, bundan az sonra vəfat etdi. Oğulla ana arasındaki bu ziddiyyəti iki cür izah etmək olar. Bir tərəfdən, yetkinlik

yaşına çatmış şah anasının sıxıntılı himayesi altında yaşamaqla və onun sarayda nüfuzunun artması ilə barışa bilmirdi, Taçlı bəyim isə öz sevimli və əfsanəvi ərinin dövründəki qəhrəmanlıq ruhunun zəifləməsindən narazı idi.

Təhmasib - H. 26 zülhicce 918/3 mart 1513-cü ildə anadan olmuş, h.15 səfər 984/14 may 1576-ci ildə vəfat etmişdir.

Təhmasibin bacısı - Membre şahın Mehdi əl-Müntəzirə ("Gözlənilən Mehdi") övret olacağı nəzərdə tutulan bacısının adını qeyd etmir. Şübhəsiz, bu Şah İsmayılin qızlarından biri olan Sultanım adı ilə tanınmış Məhin Banudur. H. 925/1519-cu ildə anadan olmuş və 969/1562-ci ildə vəfat etmişdir. Onun möminliyi və paklığı Təhmasibi heyran etmiş və onu 12-ci imamın arvadı təyin edərək, onunla dövlət işlərində məsləhətləşər, "onun təsdiqi olmadan addım atmazdı" ("Xülasət ət-təvarix"). Hind Moğol hökmədarı Humayuna göstərilmiş qonaqpərvərlik və ona olan hərbi yardımın onun xidməti sayesində olduğu barədə məlumat var.

Təhmasibin oğulları - Göründüyü kimi, Membre'in şahın yanına gəlişi zamanı onun 3 oğlu var idi. Böyük oğlu Məhəmməd-mirzə (Xudabəndə) 1531/1532-ci ildə anadan olmuşdu. Membre'in dediyinə görə o, bu dövrdə Xorasanda idi, belə ki, 1537-ci ildə (yəni 5 yaşında) Heratin hakimi təyin olunmuşdu. Səfəvilərdə şahzadələrin erkən yaşlarında əyalət hakimləri təyin edilməsi adəti vardı. Göründüyü kimi, həqiqi hakim şahzadələrin lələləri olan qızılbaş əmirləri idi. Təhmasibin, demək olar ki, bütün hakimiyyəti dövründə Məhəmməd Heratda qaldı. Görme qabiliyyətini korlamış xəstəlik atasının ölümündən sonra onun taxt-taca olan namizədlər sırasından kənarda qalmasına səbəb olmuşdu. O, hakimiyyətdə cəmi il yarımla qardaşı II İsmayılin ölümündən sonra taxt-taca sahib olaraq, 1578-ci ildən 1587-ci ilə qədər hakimiyyət sürmüştü.

Digər qeyd olunan oğlu İsmayılmırzə 1537-ci ildə anadan olmuşdu. Membre'in səfəri zamanı o, lələsi Sədrəddin xan Ustaclu ilə birlikdə Astarabadın nominal hakimi idi. İsmayılmırzə öz

atası tərəfindən həbs olunaraq, Qəhqəhə qalasında 20 il həbsdə qalmışdı.

Üskü seyidləri - Təqdirəlayiqdir ki, Membre onları Təbrizin cənub-qərbində yerləşən kəndin adı ilə türkcə (azərbaycanca) “Üskü seyidləri” adlandırır. Membre dörd nəfər olan bu seyidlərin dəfələrlə saray təbdirlərindəki iştiraklarını qeyd etmişdir. Bu, həmin qardaşların sarayda böyük nüfuza malik olduqları dövr idi. Səfəvi salnamələrində (“Əhsən ət-təvarix”) onların adı çəkilir: Sədrəddin Məhəmməd, Nizaməddin Əhməd, Qəmərəddin Mehəmməd və Məhəmməd Lütfullah. Şah Təhmasib onlara xüsusi diqqət göstərir, onlarla tez-tez görüşür və onların məsləhətlərini yüksək qiymətləndirirdi. Bununla belə, bir müddət sonra onların şahla münasibətləri “onların vəkil, sədr və vəzir kimi yüksək vəzifələrə olan inadla iddia etmələri ucbatından” pozuldu. Hətta, əvvəlcə onları dəstəkləyən Qazi Cahan belə bundan imtina etdi. Şah onların saraya gəlmələrini qadağan etdi (Membre getdikdən sonra), lakin bununla belə onları Üsküdəki mülklərindən (soyurqallarından) məhrum etmədi.

GÖSTƏRİCİLƏR

(M.Membre və V.Alessandrinin mətnlərini əhatə edir)

ŞƏXS ADLARI

- Abdulla xan Ustaklı 46, 67
Alemano, Françesko 70, 71
Ancello Marko Antonio 26
Bayazid, sultan Süleymanın oğlu 94
Bayram-bəy Çavuşlu 59
Barbetto, Modesto 26
Başı Açıq, İmeretiya çarı 34
Benedetti Bernardo 22, 23, 25
Benedetti Zanetto 22, 25
Bəhram-mirzə 39, 40-42, 44, 45, 48, 50, 53, 57, 59, 60, 67, 82
Bəyim 65
Dadiyan, Mingreliya çarı 32
Dədə-bəy Çəpni 43, 57
Əbu Bəkr, xəlifə 40
Əhməd-mirzə, Şah
Təhmasibin oğlu 84
Əhməd, Qara Xəlifənin oğlu 39
Əli, xəlifə 37, 44, 46, 60, 61, 63, 64, 74, 82
Əli Can 45, 60
Əlqas-mirzə 46, 57, 82
Əmir-xan (Şah Təhmasibin oğlu) 84
Ferruxzad-bəy 41
Fiqera, Zuan 75
Gökçə-sultan 41, 67
Hacı Seyx, kurd əmiri 67
Heydər, Seyx Heydər 82
Heydər-mirzə 84, 86, 88
Həsən-padşah, bax: Uzun Həsən
Humayun Padşah 71
Hüseyn, imam 64
Hüseyn-ağa 72
Hüseyn-bəy 41
Hüseyn-bəy Çəpni 47
Hüseyn İbrahim-ağa 39
Xan Mocassal (?), Qara Xəlifə Şamlunun oğlu 39
Xandəmir-ağa 72
Xoca Rəis 32
Xudabəndə, Şah
Təhmasibin oğlu 83
I İsmayıllı, Səfəvi şahı 46, 63, 74
İsmayıllı-mirzə 82-84
Kalocero, trabzonlu 34
Kalofrona, Georgio 26-28
Kambay 75
Keçəl Şahverdi 41, 60
Köpək-qıran 41, 57
Qara Xəlifə Şamlı 39, 41, 42, 52, 54, 57, 60-63

- Qazi Cahan 40, 41, 44, 50-52, 58, 62
 Qazi-xan Təkeli 66, 67
 Ləvənd, Kaxetiya çarı 46
 Ləvənd-oğlu 94
 Lintu, Fernando 72
 Luarsab, Kartliya çarı 35, 36
 Maqnendi, Georgio 26, 27
 Maqnenti Papa Sidero 27
 Məntəşə-sultan Ustaclu 36, 41
 Martinenqo Pyetro 25
 Mehdi, imam 46
 Melo, Martin Alfonso 70, 72
 Membre Mikele 22
 Məhəmməd, Peyğəmbər 46, 82
 Məhəmməd-sultan 67
 Məhəmməd Xəlifə Çəpni 36, 37, 43
 Məsum bəy 83
 Moliner, Bernardo 34
 Mosto, Domeniqo da 22-25
 Mustafa, sultan, Sultan Süleymanın oğlu 29
 Mustafa-mirzə, Şah Təhmasibin oğlu 85
 Narıncı Sultan 41, 52, 60
 Olkok, Tomas 92
 Osman, xəlifə 40
 Ömər, xəlifə 40
 Pastrovikkio, Stefano 25
 Pyero, Koçinli 78
 Sam-mirzə 40, 45, 46, 74, 82, 83
 Sartor, Georgi 28
 Sartor, Mikali 28
 Səfi, şeyx Səfiəddin 82
 Sopresi (?), Gilan hakimi 62
 Sufi, bax: I Təhmasib
 Süleyman, Osmanlı sultani 29, 42, 66, 74, 82, 83
 Süleyman Çələbi 41
 Şah Əli Sultan Çəpni 36-38, 40-43, 49, 52, 57
 Şah Xürrəm 41, 60
 Şahqulu 41
 Şahqulu-bəy 41
 Şahqulu Xəlifə Möhrdar 40, 41, 46, 49, 50, 52, 62, 63, 67
 Şah-sultan (?) 67
 Şahverdi-bəy, daruqə 41, 52
 Şərəf bəy 85
 Tachiatan Mansur (?) 41, 52, 61
 Taclı bəyim 52
 I Təhmasib, Səfəvi şahı 22-25, 36-39, 41, 42, 50, 56, 63, 65, 66, 68, 70-72, 84, 86, 88-91, 93, 94
 Uzun Həsən 82
 Übeyd xan Özbək 58
 Üskü seyidləri 40, 41, 44, 48, 50, 52, 60, 62
 Viyeqa, Viçenso 78
 Yəzid, xəlifə 64
 Zane, xioslu 33
 Zanetto 22, 25

COĞRAFİ ADLAR

- Adana 32, 62
Adilcevaz 85, 94
Afina 26-28
Anadolu 2, 24, 28, 37, 62,
73
Anakliya 32
Ankara 30-32
Aplottariya 27
Aralıq dənizi 94
Araz, çay 89
Avropa 52
Azərbaycan 36
Babil 85, 89, 94
Bağdad 46, 66, 74
Bayburt 94
Bərkiri 85
Bəsrə 89
Bhatkal 75, 77
Bire 94
Bidlis 85, 94
Culfa (Zutta ?) 86
Çankırı 31
Çeşmə 28
Çərkəzistan 46
Çuxursəd, bax: İrəvan
Danimarka 92
Dəclə, çay 89
Dəməşq 78
Diu 75, 77
Diyarbəkir (Qara Amid) 82,
89
Drizera 80
Əcəm 23, 31
Əxlat 85
Ərciş 85
Ərdəbil 61
Ərzincan 31, 37
Ərzurum 83
Fazis 33, 84
Fərat 85, 89, 94
Genuya 92
Gilan 61, 67, 89
Herat 83, 89
Hələb 86
Hind 89
Hindistan 31, 69, 72, 73,
75-79, 83, 86, 89
Hörmüz 68-71, 75, 76, 92
Xarəzm 58
Xaul 75, 77
Xəzər dənizi (Bakı dənizi)
82, 89, 94
Xios 24-28, 33
Xorasan 37, 40, 46, 58, 63
73, 74, 83, 84, 86, 89, 92
Xoy 57
İberiya 34, 36
İran 70, 82, 83, 92-94
İran körfəzi 89
İraq 37
İrəvan (italyan mətnində
Ravana) 41
İsfahan 68
İstanbul 31, 46, 74, 92
İsveç 92
İtaliya 92

- Kalikut 75, 77
 Kannanor 75, 77
 Kaşan 67, 68, 94
 Kəfə 32
 Kipr 22, 28
 Krit 24, 25, 27, 28
 Koçin 75-78
 Kulauropa 33
 Kutaisi 34, 35
 Qanq 89
 Qara Amid, bax: Diyarbəkir
 Qara dəniz 31, 32
 Qarahisar 30
 Qaraman 93
 Qəzvin 59, 67, 83, 89-91
 Qoa 75, 77, 78
 Qori 35
 Qum 67, 68
 Lar 69
 Larnaka 25
 Lissabon 22, 38, 78
 London 92
 Lori 36, 37
 Manisa 29, 30
 Marağa 38, 43, 47
 Mardin 94
 Maskat 75
 Mazandaran 68
 Merzifon 32
 Mesopotamiya 57, 89
 Mərənd 36, 37, 43, 44
 Minqreliya 32-34
 Moldaviya 92
 Moskoviya 92
 Müqəddəs Yelena, ada 79
 Naksos 27
 Naxçıvan 36, 89
 Napoli de Romania
 (Navplion) 25
 Nikoziya 22, 25, 28
 Nuakar (?) 67
 Patan 75
 Peristerona 22
 Polşa 92
 Portuqaliya 38, 70-73, 75,
 76, 78-80
 Rialto 26
 Salines (bax: Larnaka)
 Samsun (Namisso) 31, 32
 San Marko 94
 San Petro 31, 94
 Santa Trinita 26
 Santorini 27
 Santo Sosomeno 22
 Sivrihisar 30
 Sultaniyə 65, 66
 Suriya 22
 Süveyş boğazı 75
 Şamaxı 89
 Şəki 46
 Şiraz 46, 52, 68, 71
 Şirvan 37, 39, 46, 55, 57-
 60, 67, 82, 89, 92
 Tarsus 32
 Tatariya 89
 Təbriz 39-41, 43, 48, 54,
 55, 58, 61, 62, 64, 71, 73-75,
 83, 89, 90, 92
 Tiflis 36
 Trabzon 32, 34, 50

- Tripoli 92
 Türkiyə 24, 92
 Ucan 65
 Urfa 94
 Ümid Burnu 79
 Van 57, 83, 85, 94
 Venesiya (Sinyorluq) 22-
 24, 34, 41, 61, 66, 70, 71, 78
- Vəramin 43, 67
 Vastan 85, 94
 Vurulla (Urla) 28, 29, 94
 Yəzd 46, 47, 56
 Yunanistan 26
 Zəyəm 33, 46

TERMİNLƏR

- altun 54, 73
 arkebuz 93, 94
 aspra 30, 34, 73
 Aşura 65
 aznavur 34, 35
 bayram 58
 betel 77
 bakasin 56
 baqatin 73
 büğra 39, 55
 centile 69, 70
 çay 50
 daruqə 41
 dukat 24, 25, 30, 36, 42, 53,
 55-58, 72, 73, 75-77, 92, 94
 dünbək 59, 60
 eşikağası 45, 86
 ələm 44
 fərraş 56
 fidalqo 76
 fleyta 59
 fusta 27
 futə 56
- Hcydəri 91
 xətayı 63
 xəlifə 45, 53, 63, 64
 xəncər 47
 İncil (Yevangeliye) 61
 işıq 43
 kababi-cücə 55
 karxana 65
 koir 78
 koko 77, 78
 qazibəyi 73
 qəlyə plov 55
 qəlyə turşusu 55
 qovurma 55
 qovurma plov 55
 qorçı 38, 44, 45, 47, 51, 57,
 59, 61, 62, 64
 qorçibaşı 40-42, 44, 50, 52
 qorçı müsahib 41
 Quran 60
 Qurşunlu-xan, karvansara
 31, 32
 lari 76

- lələ 29
lira 59
meydan 30, 39, 50 53 və s.
miraxur 46
mocaniqo, sikkə 55
müsahib 39
müvali 61
nəft 43
nağara 54, 58, 59, 61, 65,
66
Nimətullahi 91
nüzl 70
ox-yay qorçisi 56
ordu 37, 38, 43-45, 48 və s.
otaq 38
paycami 47
Pesexan, karvansara 30
pərvanəçi 40, 41, 60
psaltır 24, 25
pul 73
rübəb (tənbur) 57, 59, 64
sarı plov 55
sayeban 39
sexin (?) 91, 92
seraglio (hərəm) 87
sərraf 73, 74
sipahi 29, 74
- skudi 87
söhbət 59
sufi 55, 74
sufilər, qızılbaşlar 46, 50-
55, 63 və s.
Sultan-Heydəri 46, 47
sultani, sikkə 73
süfrəçi 60
şah başı 64
şah dəsturu 62
şahi 73
şatır 44, 55
şorba 55
tac 37, 58, 62
təbərrəyi 40, 44, 62, 74, 75
təbərrük 62
təkərək 58
təkya-nəməd 41
təndir 52
təngə, sikkə 34, 76
tümən 56-58
yasaqi 39
yasavul 39, 40, 41, 45
yenicəri 29, 30
Yevangeliye 61
zəbib 54
zikr 54

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Giriş	9
Mikele Membre	21
I fəsil. Kiprdən Anadoluya	22
II fəsil. Anadolu. Krım. Gürcüstan	29
III fəsil. Azərbaycan. Şah I Təhmasibin düşərgəsi.....	36
IV fəsil. Marağadan Təbrizə doğru	43
V fəsil. Təbriz. Qızılbaşların adət-ənənələri və baş vermiş hadisələr.....	50
VI fəsil. Missiyanın iflası. Geriyə dönüş	66
VII fəsil. Bir daha Təbriz haqqında. Hindistandan Portuqa- liyaya doğru	73
Vinçenzo Alessandri.....	81
Bioqrafik şərhlər.....	95
Göstəricilər:	
Şəxs adları.....	105
Coğrafi adlar.....	107
Terminlər	109